

83.3(2р=Балк)

Т 34

С 89 24

А Д И М Т Е П П Е В

**Омар
ЭТЕЗОВ**

И А Л Ь Ч И К
1 9 6 2

КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР ИЛМУ-ИЗЛЕМ
ИНСТИТУТ

АЛИМ ТЕППЕЕВ

ОМАР ЭТЕЗОВ

Чыгъармачылыгъыны юсюнден очерк

Кабардино-Балкар Республикасы
Библиотека
гор. Нальчик, ул. Ногмова, 42

«ЭЛЬБРУС» КИТАБ БАСМА
Нальчик 1968

8С (Бали)
Т34

Алим Магомедович Тепшеев

ОМАР ЭТЕЗОВ

(Библиографический очерк)

На балкарском языке

Редактор **А. Заидов**
Технический редактор **И. Бабаев**
Корректор **З. Гуляева**

Сдано в набор 26/IV 1968 г.
Подписано к печати 5/VI 1968 г.
Формат 60×90^{1/32}. Бумага газетная.
Физ. печ. л. 3,625. Уч.-изд. л. 2,96.
Тираж 500 экз. ЧО0742.
Цена 18 коп.

Книжное издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

Заказ № 4455.
Типография им. Революции 1905 года
Управления по печати
при Совете Министров КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33

Кязим Мечиев, жыйырма жыллыкъ жаш болуб, малкъарны жашауунда уллу чюйреликлени кёре, къарангылыкъны тузагъы халкъны жунчутуб тургъанын ангылай башлагъан жыллада Уллу Октябрь социалист революцияны жарыгъы узакъда эди. Ол жарыкъ таулагъа жетгинчи халкъны жигитлик жырларына дагъыда кёб фахмулу чыгъармала къошулургъа тюшгенди. Ол чыгъармалада артыкълыкъны, тонауну, зулмулукъну юсюнден айтылгъанды, не къыйынлыкъ кюнде да халкъ халкълай къалгъаны белгиленгенди. Тюзлюк ючюн кюрешген жигит жашларыны атларын халкъ кесини айтыуларында, жырларында ёлюмсюз этгенди. Къыйынлы жашауун, къыйын кюрешин, бирде уа жарыкъ тойларын, уллу умутларын айтханды.

Къара халкъгъа къыйынлыкъ кёбден кёб теле баргъаны къадар, ол жырлада жерни жашнарына, эркинлик келирине ийнаныу кючленеди. Нарт Сосурукъну анты — адамны ясыбы ючюн кюрешиу-

дю. Азабны кетерирча, халкъны дауун аитырча, аны кюсегенин болдурурча жигит чыкъса эди деб, халкъ хар заманда термилгенди, умугунда аллай адамны болдуруб, адамлыкъны не тюрлю ахшы илишанларын да анга салгъанды. Аны сёзю, иши, кюреши бла да журегиндегин аитханды. Халкъ чыгъармачылыкъда эркинлик ауазы алай бла кючлене баргъанды:

Тёшегибиз ташдан болду, нар болду,
Жууургъаныбыз кёкден акъгъан къар болду,
Эй, кёзюн, башын къанатлыла кемире.

Ой, кебинсиз къалгъан жарлы ёлюле,
Кетедиле дунягъа термиле,
Эй, кёзюн, башын къанатлыла кемире.

Аналагъа бугъоу-сынжыр салалла,
Жашларыбыз къазауатха баралла.
Эй, жарлы анала жилий-улуй къалалла.

Дунябыз къара болду къурумдан,
Азатлыкъ ючюн тутабыз бир-бир къолундан,
Эркин болурбуз ит падчахны зорундан.¹

Азатлыкъны юсюнден халкъ жырда алай айтылады. Халкъ кёрген къыйын-

---

¹ «Малкъар поэзияны антологиясы». Нальчик. 1959, 87-чи бет.

лыкъны, алай'а аны ууалмагъанын, къор болмагъанын, эркинликге барыу къаты биригиу бла байламлы боллугъун алай къысха, алай кючлю халкъ кеси уллу сынауну хайырындан айталгъанды. Малкъар халкъ чыгъармала, бегирек да халкъ жырла кеслерини къысхалыкълары, жютюлюклери бла айырмаланадыла. Ол шарт кѣб заманладан бери да халкъ, шкокну керексиз жер.темегенча, сѣзню да керексиз айтмагъанын кѣргюзтеди.

Алексей Максимович Горький: «Халкъ чыгъармачылыкъ, бек бурун заманладан тууб, тюрлю-тюрлю жибек халыларын жер юсюне жая, анга кѣз тоймазча ариулукъ берген сѣз кюйюз болгъанды»,— дегени да анданды. Белгили литературовед Дмитрий Иванович Бычков: «Малкъар халкъ ол сѣз кюйюзге кеси чыгъаргъан кѣб ариу халыны эшгенине сѣз жокъду»¹ — дегенди.

Малкъар халкъны кѣлден суратлау чыгъармачылыгы, аны «сынауларын жайыучу, этген умутларын, оюмларын бириктириучю, жамауатны урунуугъа келлен-

---

¹ Д. И. Бычков. Малкъар совет литератураны ёсюу жоллары. «Малкъар школаны устазларына болушлукъгъа» деген китабдан. Нальчик, 1962, 56-чы бет.

дириучю жангыз кюч болгъанды»¹. Артда, насыбха, барыргъа жол табыб, ол кесини литературасын, искусствосун, дуниядан ангылауун ёсдюрюрге тюшгенде, фольклору алтын хазна болгъанды; жангы культураны тамал ташы болгъанды.

Уллу черекле кезлеуледен башланадыла. Қъайсын Кулиев, кесини «Шопәнни согъадыла» деген назмусун жазар ючюн, фольклордан дерс алгъанды; дерс алыу бла къалмай, фольклорну ниетлеринде «От», «Оракъ» деген поэмаларын жазгъанды.

Ол халкъны адамлары жютю сёзлю, тюзлюкчю, менсиниуню бла гынтдыны масхара сёзню отунда юйютюучю болгъандыла. Қъайсын Кулиев «Заман бла жыр» деген статьясында битеу Малкъаргъа белгили, жыр айтыучу Исмаил Эттеевну юсюнден айта, быллай бир ишни сагъынады:

«Бир жол тойда Исмаилгъа жырла деб тилейдиле. Ол аузун да ачхынчы, анда эсириб тургъан байладан бири анга айланыб, тойдагъыла барысы да эштирча, къычырыб сёлешгенди:

---

¹ А. М. Горький. Литератураны юсюнден. Москва, С.П., 1955, 744-чю бет.

— Жазыкъ Исмаил! Башынга акъыл къачан кирлик болур? Жаратылгъанлы, эшек териден этилген барабан кибик, дынгырдагъандан бошамадын. Ахырысы, жыр айтыуну сен эркишиге тийишли ишгеми санайса?

Жырчы жунчумагъанды. Жеринден акъырын туруб, узундан, къулакъ артларына салыучу мыйыкъларын бура, сабыр айтханды:

— Тюздю, жюйюсхан, мен къамичи бла кишини урмайма. Аны себебли сен мени эркишиге да санай болмазса. Алай сени — къамичинг, мени — жырым. Мен жүрекдени жарытама, сен аланы ачытаса! Билиб къал: жыры болгъан — атлыды, жырсыз'а — жаяуду. Сени сууукъ жүрегингде халаллыкъ кечиналмагъаныча, жыр да кечиналмаз! Сен, мени ызымдан бир заманда да жеталмазлыкъ, ма ол жаяу жолоучуса.

Жыйылгъан халкъ, жырчыны жууабына ыразы болгъандан, кесин тыялмай кюле эди...»¹

Халкъ ариу сёз айтханга, жигитлик

---

¹ Қз. Кулиев. Заманла эм жырла. «Малкъар халкъ лирика» деген китабны ал сёзю. Нальчик, 1959, 6-чы бет.

этгенге, акъыл бла хорлагъаннга ыразы болуб, хар заманда кюлгенди, къууанганды. Хар заманны сѣз искусствосу ол заманны жашауун кѣргюзтген кюзгюдю.

Жангы заманнга жангы литература керек эди. Аллай литература болур ючюн'а — аны жазарыкъ адамла окъургъа, культура алыргъа керек эдиле. Жашауну тюрлендирген Октябрь ол ишлени эталлыкъ эди. 1924 жылда биринчи малкъар «Харфлыкъ» чыгъыб, ол шѣндюгю культурабызны биринчи урлугъу, биринчи бюртюгю болады. Ол бюртюкден чыкъгъан чирчикле, энди къаллай терекле болгъанларын кѣребиз.

Эркинлик табхандан сора уа халкъны фахмулу адамлары Кязим Мечиев, Саид Шахмурзаев, Саид Отаров жангы кезиуню дамырлыгъын, халкъны революция сезими къалай ёсгенин кѣргюзтген чыгъармала жазыб башлайдыла. Айхай да, ол заманда жашауда бола тургъан тюрлениулени къара халкъгъа толу ангылатыргъа, жашаулары, къылыкълары, кесиликлери болгъан, къууана, жарсый да билген, къыйынлыкъланы бла чюйреликлени хорлай, жангы дунияны ангыларгъа, алай бла жетген сыфатланы къууаргъа аланы культуралары жетмей эди. Болса

да, ала эслиликлерини бла жашау сынауларыны кючюнден жашауну баш илишанларын кёргюзтген чыгъармала жазгъандыла.

Малкъарны культура оюмуну айныуунда, философия эс этиуюню ёсююнде Қязим Мечиевну магъанасы уллуду. Адам-улуну эволюциясында уллу магъаналары болгъан эки ёмюрню арасында жашай, Қязим Мечиев ол ёмюрлени баш илишанларын, бусагъатда биз сейир этерча, эслилик бла кёргюзтгенди. Озгъан ёмюрге кесини оюмун чыгъаргъанды:

Бу дуняда къууанч азды. ачыу кёб.

Къууанчха жолну кёралмадым излеб.

Бушуу жүрегими элекча этди,—

Қязим къайгъыла бла кёб кюрешди.

Андан ары ол: арабланы кёзлери да, таулуну кёзлерича, бушуудан топ-толу болгъанын айтады. Аны себебли:

Хар къайда да жарлы — жарлыча жашайд,

Къарыулу къарыусузну этин ашайд.

Қязим Мечиев жашаудан ол артыкълыкъны кетериуюню жолун кёргенмиди? Угъай, Қязимни марксист этерге жарамайды. Қязимни уллу магъанасы —

халкъыны сезимин уятханындады. Ол Октябрны келирине чынтды революционерлени хазырлаб тургъанды, социальна революцияны жолларындан терен ангылауу болмай, адамланы сезимлеринде революция этгенди:

Падчах дейдиле, аскер дейдиле,
Жасакъ, налогла излейле,
Бералмагъанны тюелле,
Халкъ къанын сууча ичелле.

Къыйнайла осал адетле,
Саз болдула жарыкъ бетле,
Бууадыла аман дертле,
Талайла къутургъан итле.

Муну айтхан акъсакъ Кязим,
Жиляй-жиляй эки кёзюм.
Сизге айтама, ахыр сёзюм —
Къалмагъанды бизде тёзюм.

Анга дагъыда хар малкъарлы иги билген «Тарыгъыу» деген назмусун къошсакъ, революциягъа дери, эркинликни идеясын ол къалай жайгъаны туура кёрюнеди. («Тарыгъыуну» малкъар халкъгъа магъанасы Радищевну «Петербургдан Москвагъа жолоучулукъ» деген ки-

табыны орус халкъыгъа магъанасы бла тенглешдирирге боллукъду). Қязим ол назмуда чынтды революция оюмну айтханды, кѣб ёмюрледен бери жюрюб келген адетлеге къажау чыкъгъанды. Қязимни чынтды чыгъармачылыкъ жигерлиги андады.

Аны чыгъармачылыгыны совет кезиуюню баш магъанасы эм жашаулулугу — ол революцияны ангылагъанындады, аны жанлы болгъанындады. Аны Ленинни юсюнден назмусу дуняда уллу бачаманы юсюнден жазылгъан назмуланы бек игилеринденди.

Сезим, культура, билим айныуну жолуна тюшгенден сора, литература терк атламла бла ёсюб башлайды. 30-чу жылланы башында областда литература организация къуралады. Ол организация, оюмгъа кѣре, литература кючлени бирге тийишдирирге, аланы ёсдюрюрге тийишли эди. Болса да жазыучуланы биринчи биригуулери муратха жетмегенди. Белгили жазыучу эм журналист Михаил Кольцов, Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны кенгешлеринде сѣлеше, областда мюлк эм политика жанындан болгъан бир къауум жетишимлени черте, литература фронтда уа «уллу кемчиликле»

болгъанын белгилегенди¹. Ол кемчилик-лени кетериуню бир къауум онгларыны юсюнден айтханды. ВКП(б)-ни Ара Комитетини 1932 жылда 23-чю апрелден «Литература организацияланы жангыдан къурауну юсюнден» бегими республиканы литература кючлерин бирикдириуге, кючлерге эм ёсдюрюуге жангы жолла ачханды. Андан сора, кёб турмай, областны жазыучуларыны Союзуну къурау комитети, бир кесекден'а жазыучуланы Союзуну правлени къуралгъанды.

Ол заманда жазылгъан чыгъармалагъа шёндюгю ангылауубуз бла къарасакъ, айхай да, аланы кёб жарты жерлери, къарыусузлукълары эсленеди. Усталыкъ, ниет магъана, жангылыкъ, чыгъармачылыкъ хат дегенча, искусствону баш илишанлары ол замандагъы назмулада онглу болмагъандыла. Алай ол кёзден къарау терс болур эди. Диалектиканы законлары бизни хар затха история магъанада къараргъа юйретеди. Отузунчу жылланы башында жазылгъан чыгъармала кеслерини историялы борчларын толтургъандыла. Ала жангъны жашау-

---

¹ М. Кольцов. «На подъеме» деген журналда. Дондагъы Ростов, 1933, № 6—8, 105-чи бет.

гъа сингдирирге, революция ниетлени халкъ асламлагъа ангылатыргъа болуш-хандыла. Таулагъа келген огъурлулукъну, халкъланы шуѣхлукъларын, кѣб ъмюрлени унугъуб келген жарлыла кеслери энди жашаугъа ие болуб тохтагъанларын уллу къууанчлыкъ бла жырлагъандыла. Ол жыллада чыкъгъан китабланы атларын алыб къарасанг окъуна магъаналары ачыкъланады. «Мени сѣзюм» — Қязим Мечиев, «Школну туугъаны» — Керим Отаров, «Сафар бла революция» — Салих Хочуев, «Салам, эртденлик» — Қъайсын Кулиев, «Қъызыл ънле» — Берт Гуртуев, «Мен жырлайма» — Сафар Макитов, «Жер жулдузла» — Хабу Кадиев, «Мени Родинам» — Азрет Будаев, «Жангы жашауну жолунда» — авторланы коллективи, «Мени ауазым» — Жанакъаит Залиханов, — ол китабла малкъар литератураны тамал ташлары болуб, фольклор бла профессионал литератураны арасына кѣпюр болгъандыла.

Омар Этезовну чыгъармачылыгъы малкъар литератураны айныууну ол кезиуюне тюшгенди. Бирси къалам къарын-

дашларыча, Омар Этезов да халкъгъа келген жангылыкъны, революцияны отунда туугъан жангы адамны кѣргюзтюрге итингенди. «Уллу Октябрь социалист революция миллет къулчулукъну къурутуб, бизни къралны халкъларына жаш къарыу бергенди, халкъ асламланы чыгъармачылыкъ кючлерин уятханды,— деб жазылады 1940 жылда Къабарты-Малкъар китаб басма чыгъаргъан «Таучу малкъар» деген назму жыйымдыкъны ал сѣзюнде.— Алгъын эзилиб, жунчуб келген къарангы малкъар халкъ да энди алгъа кесини алаamat жаш назмучуларын чыгъаргъанды...»¹

Андан ары, орус тилде биринчи чыкъгъан китабны магъанасыны юсюнден айта келиб, ал сѣзюю автору, ол кезиуде атлары айтылыб башлагъан, Къайсын Кулиев бла Керим Отаровну ызларындан Омар Этезовну сагъынады. Омарны ол китабда юч назмусу чыкъгъанды. Биз алыкъа ол назмуланы ана тилде табмагъанбыз. Болса да ала жаш Этезовну дунияны кѣре билиую, анга, поэтча, багъа бичиую да кючлю болгъанына шагъатлыкъ эте-

---

¹ Б. Тарасов. «Таучу малкъар» деген назму жыйымдыкъны ал сѣзю. Нальчик, 1940, 4-чю бет.

Генжамал кѡагѡанакѡны жууа туруб, аны кѡол бармакѡчыкѡлары кѡымылдагѡанын эследи. Алгѡа аланы суу кѡымылдатхан сунду да, тюрслеб кѡарады: ачылмагѡан кѡзлеринде да бир кѡарыусуз тебиу болгѡанын кѡрюб, аны кѡангадан сермеб алды да, кийиз юсюне салыб, терк-терк сылаб башлады. Кишиге да жукѡ айталмай, кѡзлерин кѡакѡмай, Генжамал анга жаѡ кийиргинчи сылады. Солууларын чыгѡармай тургѡан халкѡ — сабийни кѡычырыгѡы бла тенг солуду.

Омар Этезов жашаугѡа алай келгенди.

Омарны анасы Хафисат тѡрт кѡыз бла сегиз жаш табханды. Омар аллай уллу юйюрте эрке ѡсмегенди. Алай'а таныгѡан адамла аны бек хыпыяр болуучусун айтдыла. Ол Мухур тюзде чабханды, Шхайтыда Чунгурташха чыгѡыб, Бакѡсанны ѡмюрледе тюрленмеген ариулугѡуна сейир этгенди. Кюнлюмледе кѡой кютгенди. «Омарчыгѡымы аллында болса мал тынч жайылады, иги отлайды», — деб Мимболат аз айтмагѡанды.

Мимболатны гюрбежиси — элде жашны, кѡартны да бек сѡйюб келиучю жери эди. Омарны сѡз ангылаб башлар заманы революцияны бораны таулагѡа жетген кезиуге тѡшюб, ол, кѡартла айтхан ха-

паргъа, хазна ангыламаса да, къулакъ салыб тынгылайды. Аланы не затха жаныгъанларын ангылаялмайды. Алай'а ала сейирлик хапарла айтыучу эдиле; «Бу малкъар дегенинг бу таулада нечик эртдеден жашагъанды,— деб, тамаша этер эди ол.— Аны эмегенле, нартла деб бир затлары да болгъан кёреме. Ала эркинлик ючюн кюрешгендиле. Ол революционерле дегенлери да нартла болурла...»

Арта ол, эсли жашчыкъ болуб, школгъа жюриоб башлагъанда, алгъын Гирхожанда жашау шёндюча болмагъанын, сабийлени окъутургъа кишини да къолундан келмегенин ангылайды. Онтёртжыллыкъ жашчыкъ болуб, ол биринчи тизгинлени жазады. Жазыучуну архивинде аны биринчи къол жазмалары къалмагъандыла. Аны себебли, 1936 жылда жазгъан «Кавказ» деген бек иги назмусун жазгъынчыгъа дери поэтни ёсюу жолу къалай болгъанын кёргюзтген къыйынды. Алай назмудан назмугъа ёсюб баргъаны туура кёрюнеди. Экинчиден, айхай да, ол кеси заманында жазылгъан назмулагъа ушатыргъа кюрешгенди. Ол заманнга Кязимни, Берт Гуртуевну, Саид Шахмурзаевну, Саид Отаровну дагыда башха-

ланы назмулары басмалангандыла. Ол назмула, асламысында, тау тарлагъа Октябрь келтирген жарыкъны махтагъан назмула эдиле. Октябрь социалист революциядан сора малкъар элlege келген тюрлениу — ары дери болуб кёрмеген деменгили тюрлениу эди; къара халкъны къарангы дуниядан тюзюнлей жарыкъ дуниягъа секириую эди. Ол затла барысы да жашауну ангыларгъа жут сюелген поэтни кёз туурасында болуб баргъанлары себебли, ол кесини биринчи назмуларында заманны толкъунларын кёргюзтюрге, «Кетиб баргъандан татыб къалыргъа» итингенди. Унугъуб, жалынчакъ болуб, башын кётюралмай келген адам, энди кеси башына эркин болуб, кърал оноугъа къатышыб башлагъанда — поэт кесине, жүрек отун жандыргъан, уллу кюч, уллу кёллениу табханды. Поэтни ауазы халкъны жангы жашауну къуурагъа чакъыргъанды, деменгили ишlege кёллендиргенди.

1932 жылда поэт «Сакъашилчи жашчыкъ» деген назмусун жазады. Эшда, ол назму эм «Юч тенг» деген поэмасы, Омар Этезов «Къаяла унутмагъандыла» деген повестни жазар акъылгъа келгенден сора жазылгъан болурла. Назмуда Адрахман-

ны бла повестде Ахматны образларында уллу ушашлыкъ барды. Алай'а ала экиси да энчи чыгъармаладыла. Революция кю-решни бир сураты ол назмуда кючлю бериледи. «Ызындан окъла сызгырадыла, ол аумайды, окъдан терк бара... Барады къарангы кечени жарыб, танг туманын эки жарыб, алгъа; кёреди кызыл байракълары жел эте, урушха хазыр тургъан аскерни; шо айталмайды жукъ, ауады, ауур къолун узата ызына...» — Ол назмуда уллу символика кюч барды: Аскерден айырылыб къалгъан жангыз партизаннга таула, ташла нёгерлик этедиле. Ол назму революционерни чынтды сыфатын къураргъа хазырланыу болгъанды.

Омар Этезовну ол жыллада жазылгъан чыгъармалары аны энчи хаты, энчи ызы болгъанын кёргюзтедиле. Поэт заманны, историяны, кезиуню юсюнден да сагъыш этгенди, ол сагъышларын болгъан эм боллукъ ишле бла байлашдыргъанды. Жаш назмучу заманланы бир бирлери бла байламлыкъларын излейди, къадарланы заман бла, заманны уа адамла бла байламлыкъларын излейди. Ол кеси заманына соруу береди, заман салгъан со-руугъа жууаб табаргъа итинеди:

Кимди бу? Сен манга айтчы, къара тау,
Буму болур халкъ ёкюлю Рачыкъау?
Жашауунда солуулукъ кюн кёрмеген,
Байгъа, бийге аз да тынчлыкъ бермеген,—

деб сагъыш этеди ол, «Сагъыш» деген назмусунда. Фольклорну хайырланыб, Омар Этезов, нарт жигитлени бла кеси заманында жашагъан революционерлени арасында ёзек излейди; ол ёзекни эркинлик ючюн кюрешни къайда да, къачан да бир умуту, бир мурдору — ол да халкъ, халкъны насыбы болгъанында табады. Алай бла биз поэтика оюмну тереннге кириб башлагъанын кёребиз.

Малкъар литература аякъ юсюне болуб, аны къурагъанланы фахму даражалары, жазуу усталыкълары эм жашауну кёре билиулери ачыкъланыр кезиуге Омар Этезов да литературагъа кесини тынгылы юлюшюн къоша башлайды. Аны 1936 жылда жазылгъан «Кавказ» деген назмусу ол заманда басмаланган чыгъармаланы бек игилеринденди:

Бирде малтай, ойнай сени юсюнде,
Хауле туманла юсюнгу жабалла.
Бирде чууакъ кече айны тюбюнде,
Чыранларынг, жаухар кибик, жаналла.

Бирде, шорхаларынг, къулакъ сасыта,
Тауланы тешиб, кёз жашча агъалла.
Бирде — сууукъсураб, бузлаб, сын къатыб,
Акъ чигинжиле болуб, салыналла.

Тенгизледен чыгъыб, сыртланы тутуб,
Туман жоккула санга жол салалла;
Азынгдан туракълайдыла жунчуб,
Сора, жыйылышыб, ёшюн уралла.

Ала, ёшюн уруб, юсюнго басыб,
Булгъанышыб, хорлам тебсеу этелле;
Ёхтемлениб, сени тёппенге чыгъыб,
Узалышыб, булутлагъа жетелле.

Къарындаш къарачай-малкъар поэзияда Кавказны юсюнден жазылгъан назмулада суратлау жаны бла, Исса Къаракетовну «Таула» деген назмусундан сора, ол заманда жазылыб, Этезовну чыгъармасына тенглешдирирча назму жокъду. Поэзияны башлана тургъан кезиунде суратлау амалланы, энчи бояуланы эм ключю оюмланы табыу — уллу фахмуну иши эди. Ол заманда поэзияны борчу, асламысына, озгъан кюйсюз заманны бла жангы заманны тенглешдириб, жангы заманны асылугъун кёргюзтюу эди. Ол хазыр ыздан чыгъыб, табигъатны сура-

тын алай уста берирге жетишиу аз туйюлдю.

Къайсын Кулиев закий Қязимни юсюнден жаза, «Бизни шендюгюлю малкъар поэзияда бир тюрлю магъаналы зат бар эсе, ол Қязим себген урлукъдан чыкъгъанды»¹ дегенди. Айхай да, биз биринчи малкъар назмучулары жетишимлерин, биринчиден, Қязим, малкъар фольклорну жазма литературагъа ёсдюргенинден, экинчи уа, аланы орус литературадан табхан болушлукъларындан керюрге керекбиз.

Кёчюрюучюлюк иш Омар Этезовха уллу школ болгъанды. Ол орус эм совет литературадан шарт категорияла бла акъыл этерге, сёзге драма кюч берирге эм жашауну ёсююне къараб, аны ёсдюрген кюч не болгъанын ангыларгъа юйренгенди.

Экинчи, бек магъаналы шарт — дунягъа келген жангылыкъ унукъгъан ууакъ халкъланы, къанатландырыб, алгъа учургъанды, келлендиргенди. Малкъар жазуучула жашауда да, адамланы сезимлеринде да ол жангылыкъ тамырланыб, ёсюб баргъан кезиуде жашай, анга

---

¹ К. Кулиев. «Новый мир», М., 1967.

тышындан къарагъан адамла угъай, кес-
тери анга къатышыб, ол ёсююню къада-
гына кеслери юлюш къошхандыла. Ала
малкъар совет культураны мурдорун
хыр да жукъ болмагъан жерде салгъан-
дыла. Ол алай гитче жигитлик туйюлдю.

Омар Этезов эл школну бошагъандан
сора Черкесскеде (ол заманда Баталпа-
шинский) окъугъанды. Жай каникулла-
гъа келсе, ол, сабий жаш болса да, лик-
безде тиширыулагъа дерс бериучю эди.
Ары жюрюгенле Омардан кёб да тамата
болгъандыла.

Андан сора ол Ленинградда Герцен
атлы кърал университетни филология фа-
культетинде окъугъанды. Андан къайт-
хандан сора Нальчикде партия курслагъа
дерс бергенди, пединститутда малкъар
тилден бла литературадан окъутханды.
Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны
Союзунда малкъар секторну таматасы
болуб ишлегенди. 30-чу жылланы экинчи
жарымында, радиокомитетде ишлей, рес-
публиканы къайнагъан жашауу бла толу
шагърей болургъа онг табханды.

Ол жыллада жазгъан уллу чыгъарма-
ларыны арасында «От кюнле» деген бит-
мей къалгъан поэмасыды. Революция
поэзияны аллында салгъан борчну —

адамланы сезимлеринде болгъан тюрле-
ниулени кѣргюзтуюню, жангы заманны
адамын — революция ючюн кюреше бил-
ген адамын кѣргюзтуюню Омар Этезов
ангылагъанды. Биз ол поэмада деменги-
ли къаяланы от чакъдыргъан кюнлени,
жашаулары элия отла болгъан адамланы
кѣребиз.

Поэма жазылгъан жыллада револю-
цияны тютуюню аязмагъан эди; аны душ-
манлары кѣруумагъан эдиле; алыкъа ёл-
генлени сыфатлары сауланы эслеринде
бутхуз болмагъан эдиле. Аны себебли,
поэтни:

Мухтарым, Мухтарым, мен унутмам сени,
Жукъугъа хорлатмай оздур сен кечени..
Ышанма душманнга,— жашырын марлайды,
Ол, къарда суйреле, бѣрюча тырнайды,—

дегени, бюгюн да кеси жүрегибизден ай-
тылгъанча, жууукъ кѣрюнеди. Октябрь
революцияны душманлары дуняда эн-
да да кѣбдюле. Энтда да, аны хорламла-
рын сакълар ючюн, аны жашлары эрлеча
сюеледиле.

Поэзияны кѣб жылланы хорлагъан кю-
чю — ол кѣб жылладан сора да кесини
жангылыгъын, магъанасын тас этмей
тургъанындады. Адамла кѣууанчлы кюн-

леринде, жарыкъ сагъатларында назму китабланы алай бек излемейдиле. Аллай кюнлеринде ала ойнаргъа, кюльорге сюедиле; шуёхлары, тенглери бла бирге болтургъа ыразыдыла. Къыйын сагъатларында, ауур кюнлери не уллу бушуулары эсте тюшгенде уа, алагъа, иги назму иги тенгча жарайды, иги назмуну иги тенгле-рича излейдиле. Ма ол заманда назму аланы кёллериндегин айталса, ала бла бирге жарсыса, жиляса эм таукел болал-са — чынтды поэзия деб анга айтадыла.

Жашау кертиликни тюз суратлау; заман бла адамны бирлигин ачыкълау — ол поэманы магъанасын терен этгенди. Аны бла бирге суратлау амалланы таб хайырланганды, алгъан темасына кёре форманы тюз сайлагъанды:

Къыш кечеси къар/тауланы жаба турад,
Боран, жел да, къутуруб, жухланы тырнайд.
Тау элни юйлери къардан аз къарайла,
Сууукъ жел эм боран бир бирни марайла.

Ол тизгинле суратлау жаны бла бек кючлюдюле. Биринчиден, поэзияны ахшы илишанларындан бири — символ (ушатыу) уста хайырланылгъанды. Экинчиден, айтылгъан тизгинлени артында биз

жашауну, жерни, халны кёребиз. «Къыш кечеси къар таулары жаба турад» — ол тизгин бизни ауур сагъышха чакъырады. Кече, хар заманда, къайгъыны, ауурлукъну не бир уллу ишни башланыуун сакълатхан символду. Революция кюрешни башланыр аллы алай болмай амалы жокъду. Экинчи тизгин биринчи тизгинни магъанасын ёсдюрюрча къуралады. «Боран, жел да, къутуруб, жухланы тырнайды». Къарангы кече басыб тургъан дуня шош туююлду. Боран да, жел да къутургъандыла. Жухла, дуня къадары кибик, уянадыла. Сора биз элни кёребиз: «Тау элни юйлери къардан аз къарайла». Тау элни сыфаты кёз туурабызгъа келеди: жер бла тенг, алаша гытыла, — хариб эл, къыш. Поэт аны, бир сёз да айтмай, суратлау кюч бла билдиреди. Ахырында тёртючю тизгин: «Сууукъ жел эм боран, бир бирни марайла». Ма былайда сууукъ жел да, боран да кеслерини шарт магъаналарын табадыла. «Сууукъ жел» — ол контрреволюцияды, эски дуняды. Боран — революцияды. Ала бир бирлерин мараб тургъанлай кёребиз. Драматизм кесини ахыр чегине жетеди. Алай'а боран сууукъ желни алай тынч къыстаяллыкъ туююлду:

жашауну, жерни, халны кёребиз. «Къыш кечеси кьар тауланы жаба турад» — ол тизгин бизни ауур сагъышха чакъырады. Кече, хар заманда, къайгъыны, ауурлукъну не бир уллу ишни башлануун сакълатхан символду. Революция кюрешни башланыр аллы алай болмай амалы жокъду. Экинчи тизгин биринчи тизгинни магъанасын ёсдююрча кьуралады: «Боран, жел да, кьутуруб, жухланы тырпанды». Къарангы кече басыб тургъан дуня шаш туйюлду. Боран да, жел да кьутургъандыла. Жухла, дуня кьадады киби, уянадыла. Сора биз элни кёребиз: «Тау элни юйлери кьардан аз кьарайла». Тау элни сыфаты кез туурабызгъа келеди: жер бла тенг, алаша гытыла, — хариб эл. къыш. Поэт аны, бир сёз да айтмай, суратлау кюч бла билдиреди. Ахырында тёртюнчю тизгин: «Сууукъ жел эм боран, бир бирни марайла». Ма былайда сууукъ жел да, боран да кеслерини шарт магъаналарын табадыла. «Сууукъ жел» — ол контрреволюцияды, эски дуняды. Боран — революцияды. Ала бир бирлерин мараб тургъанлай кёребиз. Драматизм кесини ахыр чегине жетеди. Алай'а боран сууукъ желни алай тынч къыстаяллыкъ

Ол жарлы элчикни кьан кьаугъа алгъанды,
Шытылы офицер асмакъла кьургъанды.

Болса да халкъ халкълай кьалады.
Асмакъ да, ёлюм да боранны тохтатал-
мазлыгъын кёребиз. Поэт ол къыйын-
лыкъны кётюрген адамланы ауазлары
бла акъланы хорланырыкъларына ийна-
ныуну айтады:

Бу элде бек алгъа кьарт Дахкил асылды,
Жарыкъ ай мудахлы туманга батылды.

Биз былайда кьара кючле онглу болуб,
тюзлюк хорлаялмай тургъанына таби-
гъат кеси да кьалай жарсыгъанын кёре-
биз. Аны бла бирге кьартны ёлюмю, аны
таукеллиги поэманы ауазын кючлю эте-
ди, кюрешге чакъырыуун кючлендиреди:

Жашасын алф Киров — Кавказы ёкюлю.
Ол кызыл байракъны бийикге кётюрю, —

дей, ёледи кьарт Дахкил. Ол таукеллик
аны ызындан кёбле сюелликлерин кёр-
гюзтеди.

Этезовну чыгъармаларында терслик
бла тюзлюкню, халкъ иши ючюн, кьара
кючле бла сермешгенлени кюрешни хар

заманда тенг барады. Бирде. Этезовда аманлыкъ ахшылыкъдан онгу болуб окъуна кетеди. Искусствону законларына да, жашау кертиликге да ол чюйре келишеди. Нек дегенде, аманлыкъны хорламы ёмюрлюк болманды. Бир кезиуге аманлыкъ хорлаб турса да, ахырында ахшылыкъ аны ууатмай къоймайды. Айхай да, Этезов аллай искусствону ол законларын иги билмегенден этгенди десек жангылгъан этерикбиз. Жазыучу эстетиканы излемин билгенди. Алай, аны бла бирге, ол жашауну да билгенди, ол, жашауну кёргюзтюуде, кесини хатын, кесини энчи жолун излегенди. Совет власть ючюн кюрешни ахыры не бла бошалгъанын окъуучула биледиле, деб оюм этгенди ол. Аны себебли уа, ол, кюреш къыйын болгъанын, эркинликни алыр ючюн, халкъ, таула, ташла кётюралмазлыкъ къыйынлыкъны кётюргенлерин кёргюзтюу магъаналыды деген акъылгъа келгенди. Аны чыгъармаларында тюз жигитле алай къыйын сынаулагъа аны себебли тюшедиле, асламысында ол сынауладан къутулалмай аны себебли къаладыла.

Экинчи жанындан, эстетиканы законларын ол бек иги билгенди деб айтыргъа

да жарамайды. Аланы ипи билмегени аны алакат фахмусун чагъаргъа къоймагъанды. Аны жарыкъгъа чыгъыб, биз окъугъан чыгъармаларында да фахму, аллы бителиб, ычхыналмай тургъан суу кибик, не да чегетде къая жарылгъанларындан ычхынган кюн таякъла кибик алай кёрюнеди.

Омар Этезовну назмучулугъу — аны уллу прозагъа хазырланыу жыллары болгъандыла. Артдан артха ол акъылына келген затланы — уллу оюмланы, уллу жашауну назму тизгинлеге сыйындыралмай башлагъанын ангылагъанды; экинчи жанындан, республикалы газетледе ишлей, ол малкъар элlege кёб жюригенди, кёб кёргенди.

Кёрген затларыны юсюнден газет очеркле, статьяла да жазгъанды. Алай'а ол затла барысы да, поэтни акъылына кёре аз эдиле. Кёз туурада бола тургъан ишлени, жашаб тургъан жигитлени сьфатларын, къадарларын кёргюзтюрге керек эди.

1939 жылны ахырында ол «Къаяла унутмагъандыла» деген повестни жазар акъылгъа киреди. Алай аны бла тенг ол «Къайгъылы кюнле» деген гитче повестчигин да башлайды. Уллу Ата журт уруш

башланырны аллында ала экиси да бас-
магъа хазыр болгъан эдиле. Алай'а ав-
торну аскерге кетиую, ызы бла уа рес-
публика бир ауукъгъа фашистлени къо-
луна тюшгени бла байламлы, ала жа-
рыкъгъа чыкъмайдыла.

Аскерге алынырдан алгъа Омар Этезов
урушха къажау назмула, жырла жазады.
Аны сёзлерине жазылгъан «Къанлы фа-
шистле» деген жыр белгили жырчы Омар
Отаровну жырлауунда битеу халкъыбыз-
гъа эштилиб тургъанды:

Къанлы фашистле, къутургъан итле,
Къарангы тангы маралла.
Кюн артыкъ жарытхан, къууанчлы чыкъгъан
Ата журтубузгъа чабдыла.

Жарсыугъа, Омар Этезовну ол жыры,
дагъыда ол кезиуде жазылгъан башха
кёб чыгъармалары сакъланмагъандыла.

Совет литературада жангычылыкъны
баш шарты чыгъарманы жалан социаль-
но магъанасында не ниет кючюнде бо-
луб къалмай, аны алгъындан келе келген
тёрелени игилерин кесине сингдириуюн-
де, төрелени андан ары ёсдюрюуюнде

да болгъанды. Литератураны ол шарты, чыгъармачылыкъ излемге терен магъана бере, художникни, жашауну не бир тюрлю къадарны учхара кёргюзтюуден сакълайды. Аллай жангылыкъ чынтды жангычылыкъ болуб, суратлау жаны бла табигъат жангылыкъны жашаугъа келген жангылыкъ бла бирлигин къурайды.

Биринчи малкъар жазыучула, жолгъа чыкъгъанлай окъуна, литератураны Максим Горький кибик аламат устасыны эм устазыны къолуна тюшюб, бирси устазлары да — орус литератураны чигинжилеринден болуб, экинчи жанындан'а партияны айтхылыкъ болушлугъун табыб, къысха заманда жангы литератураны мурдорун салыргъа онг табхандыла. Малкъар совет литератураны башлагъанла кеслерини ал атламларында окъуна социализмни ниетлери бла буржуй ниетле бир бирлери бла жарашалмазлыкъларыны юсунден партия оюмну жашауда бардырыб башлагъандыла, литературагъа марксчы-ленинчи ниетлени сингдирир ючюн кюрешгендиле. Былайда малкъар литератураны башланууунда — аны ары, бери тарт-соз этген литература къауумла болмагъандыла, сора ол кюрешни ала

кимге кѡажѡу бардыргѡандыла деб со-
ругѡа боллукѡдула. Кертиди, аллай
кѡауумла бизде болмагѡандыла, малкѡар
жазыучула бир бирлери бла даулашыр-
гѡа да пюшмегендиле. Алай'а, ала жа-
нгы литератураны жарата туруб, ол жа-
нгылыкѡны элтген литература — жашау-
гѡа тийишли болуру ючюн кюрешгендиле.

Литература халкѡны жашауу бла бир-
ча айныйды, аны жашаууна, кюрешине,
итиниюне кѡре кѡуралады деген тезисни
киши да терсге санамайды. Алай'а мал-
кѡар халкѡ тюзюнлей феодализмден со-
циализмге ѡтѡб кетгенди, халкѡ капита-
лизм ѡсююню сынамагѡанча, аны литера-
турасы (былайда — фольклору) да ол
ѡсююню юсю бла ѡтѡб кетгенди. Анга кѡ-
ре, аны алгѡындан жюрюй келген, капи-
тализмге тийишли тѡрелери — пролетар
илишанлары, хар тюрлю ызлары болма-
гѡандыла. Малкѡар литература Октябр-
ны туугѡаныды деб андан айтабыз.

Ол не бу халкѡны литературасы, уллу
проза чыгѡармалагѡа ѡтер ючюн, поэзия-
ны бийик таууна чыгѡады. Ол таудан'а
дуния кенглиги ачыкѡ кѡрюнеди да, ол
кенг дуния кесини ачыуу, кѡууанчы, бу-
шуу умутлары бла, кѡуралыуу, оюлууу
бла да поэзиягѡа сыйынмай башлайды.

Болса да, поэзия андан ары кесини ма-
гъанасын тас этиб, битеу сёзю, оюмну,
излеуню да прозагъа бериб къоймайды.
Ол, оюмну жютюлендиргенлей, уллу са-
молётланы макетлери бир къагъыт кесек-
чикге не мияла орунчукъгъа сыйыныб
тургъанча, дуняяны сагъышлары назму
тизгинлеге сыйыныб турадыла. Проза
поэзиядан жилтин алады, кесини отун
поэзияны оту бла тиргизеди. Ол деген
неди? Александр Блок айтханлай, «Уллу
поэтле кёкде булутланы жыйылыуларына
къараб, кёк кюкюреригин» биледиле.
Поэзия кесини юйюне жашауну кёзге кё-
рюнмеген ууакъ затларын, ёсюню, не
жюрекни миллион тюрлениуюн эм мил-
лион жерге жетиуюн кийирмей ол затла-
гъа оюм этерге багъа бичерге юйретеди.
Тилни багъаларгъа, хайырланыргъа юй-
ретеди.

Бизни жазыучула — Кязим Мечиевдан
башлаб Хамид Теммоевха дери назмула
жазыб башлаб, отузунчу жыллада ала
прозаны да башлайдыла. Керим Отаров
«Школну туугъаны» деб публицистика
китабын чыгъарады. Салих Хочуев сурат-
лау эм тил усталыкъ жаны бла шёндюгю
прозабыздан артха къалмагъан хапарла-
рын жазады. Аны «Сафар бла револю-

ция» деген хапары малкъарча реалист прозаны башлайды. Фольклордан суратлау литературагъа ётююню жолун башлайды. Андан ары жангы заманны эм жангы адамны кёргюзтююню малкъар прозачыла кеслерине баш борч этедиле. Хабу Кадиев «Жер жулдузланы» жандырады. Берт Гуртуев «Бекир» деген повестни жазады. Аланы барысындан да жаш Миналдан Шаваева «Кюреш» деген романыны биринчи бёлюмюн бошайды. Омар Этезов «Къаяла унутмагъандыла» деген повестни сюзерге береди. Жанакъаит Залиханов «Тауда» деген ат бла шёндю «Тау къушла» болгъан романыны биринчи вариантын жазыуда къызыу ишлейди.

Алай бла 30-чу жылланы ахырына малкъар совет проза тууады. Биринчи атламла этиледиле.

„Урушдан сора жыллада, малкъар халкъны автономиясын къайтаргъандан сора, малкъар литература, бегирек да суратлау проза терк ёсюб башлайды.— деб жазады Дм. Бычков. «Малкъар совет жазычула» деген китабында — Омар Эте-

зовну 1957 жылда, жаз башында басмадан чыккыган «Къаяла унутмагъандыла» деген повести малкъар литературада уллу магъанасы болгъан проза чыгъармала къурауда биринчи атлам болгъанды»¹.

Дм. Бычков «Къаяла унутмагъандыла» деген повестни малкъар прозада магъанасын тюз белгилегенин айтыргъа керекди. Алай ол повестни къадаарыны юсюнден бир сёз да айтмайды. Ол угъай ол аны 1957 жылда жазылгъан чыгъармача тинтеди. Ол тюз туююлду.

Кертиси да повестни къадаары бек къыйын эди. Ол жазылгъандан сора, жашарыгъы-къаллыгъы, халкъны кесича, белгисиз болуб тургъанды. Сакъланганда, ол, Къабарты-Малкъарда жашагъан орус жазуучу Михаил Киреевну ахшылыгъындан этгенди. Уруш башланырны аллында ол аны, орусчагъа кёчюрюб, басмагъа хазыр этген эди.

«Совет литератураны чыгъыуу битеу дуня литературасында жюрюген төрени туб тамыры бла тюрлендиргенди. Совет литература алай терк атламла бла кеси ёсюб турмай, битеу дуняда литература-

---

¹ Дм. Бычков, В. Пипинис. Малкъар совет жазуучула. Нальчик, 1958, 64-чю бет.

тагъа юлгю болуб баргъанды. Аны битеу дуня магъанасы аны юлгюсю кесине тарханымдады. Аны сынауун аладыла, аны бла кёлленедиле, андан деменгиликни юйренедиле»¹. Малкъар литература уа, совет литератураны бир бутагъы болгъаны себебли, ма ол деменгили жол бла айный, заманга тийишли къуллукъ этгенди. Ол литературада Омар Этезовну чыгъармачылыкъ ёсюю акъырын эм къыйын баргъанды. Алай ол кеси жашагъан заманны кертисин ачалгъанды, чыгъармаларында аны магъанасын кёргюзталгъанды.

«Къаяла унутмагъандыла» малкъарда Совет власть ючюн баргъан кюрешни юсюнден биринчи уллу чыгъарма болуб, бизни историябызда бек уллу эм бек магъаналы кезиуню кёргюзтюрге жол ачханды. Айхай да, ол повестни чынтды прозагъа салынган борчладан жарты жерлери да барды. Алай ол жашау кертиликни тюз кёргюзтгенди, кезиуню халын, революцияны боранын, ол боранда кимни не этгенин тынгылы бояула бла суратлагъанды.

---

¹ И. И. Анисимов. Битеу дуня литератураны жангы кезиую. Москва, СП., 1966, 5-чи бет.

«Тотур эли Бакъсан аузуну уллу эм кюйсюз жерлеринден бириди. Деменгили чынгыл къаяла юч жанындан тохтаб, аны, тегерекде айбат жашнагъан дуниядан,— гокка хансла кюйюз сокъгъан жашил талаладан, кырдыклары белге келген къолладан, чапракълары кече-кюн тохтамай шыбырдашыб тургъан къайын агъачладан жашырады. Къыш айлада кюнню кезю Тотургъа керюнмегенлей, къар тауланы арты бла шош жюзе, батады. Жаз болса уа, ол, бирси элlege кесини чомарт жарыгъын эрикмей тегюб турса, тотурчулагъа, кез къысханча, бир кесекчик керюнюб, къая артларына бугъады. Ол кезиуде, дунианы жарыгъы къууатлы тегюлюб, табигъатда жанлыжансыз да кюнню бутакъларына жууунганда, Тотурну юсюне эртденликде да экинди ууахтыны бояуу тюшгенлей турады. Тегерекде, кюн жарыгъын къызгъанмай берген элдеде жашагъанла, тотурчулагъа, лакъырда этиб, «Кюн тиймезле» атагъандыла...»

Этезов кесини «Къаяла унутмагъандыла» деген повестин алай башлайды. Малкъар прозада тау эл тохтагъан жерни ан-

дан уста суратланганын табаргъа кыйынды.

Эл кеси уа къаллайды. «Тотурну озгъан ёмюрледе мазаллы къолла бла ишленген хуна юйлери, аты нартлагъа къошуллуб, жырлада жырланган батыр Къаншаубийни оюлгъан къаласыны ал жанында басынышхандыла.

...Ёмюрле озсала да, уста къолла бла ишленген акъ кешене, жауунланы жаугъанына, желлени, боранланы ургъанларына хорлатмай, ёхтем сюеледи».

Хапарны алай башланууу уллу жауун жауарны аллында тохташхан шошлукъгъа ушайды. Алай, хар зат да жауун жауарыгъын, элия чагъарыгъын билдиреди. Къаядан юзюлюб тюшген таш бусагъат тарланы дауургъа алдырлыкъды. Таулада алай азмы болады! Ма ол кёб ёмюрледен бери «жауунланы жаугъанына, желлени, боранланы ургъанларына хорлатмай, ёхтем сюелген» кешене, элни кесича, мамыр халкъны тюзлюк ючюн баргъан кюрешин — ол кюрешде тёгюлген къанны кёрлюкдю. Автор, тышындан къарагъанда, алай шош кёрюнген къудрет, атылыргъа хазыр болуб тургъан тоб кибик болуб, ол угъай эсенг, бек мамыр ишге къуллукъ этген, бу дуняда чюйреликле-

ни, кыйынлыкъланы да «унутдуруб», ол дунияны — «керти дунияны» сагъышын этдирген межгит окъуна къургъакъ саламгъа сирнек тарта тургъанын аз сёз бла таб кёргюзтеди.

Омар Этезов кесини жигитлерин, ала-ны ич дунияларын, сагъышларын, жашау сынауларын да иги биле эди. Тарда революция сермешни бир кезиуюн кёргюзтюрге башлагъанда — эки къажау лагерни ёкюллерин таб келишдиргенди: бир жанында князь Адик, къуртха Дукъумдан башлаб, аны тегерегинде айланганла, экинчи жанында, Темирбаш алларында баргъан, жангыны жарыгъында тирилген жарлыла. Дуния экиге юлешингинчи, элде бек мамыр адамла, тюзлюкчюле — дин иелери, эфендиледиле деб тургъандыла. Ала, дин хар заманда тюзлюк жанлыды деб, къара халкъны ийнандыра келгендиле. Энди, ишни кёзюне жетгенде, ала динни кыйсы жанына къуллукъ этдиредиле? Автор повестде салгъан вопросланы бек кыйматлыларындан бири олду. Омар Этезов аны Къази эфендини сыфатында, кёргюзтеди. Этезов хапарын къарангы халкъ бек сыйлыгъа санагъан, жума кюнден бош башламагъанын биз ангылайбыз. Ол кюн

битеу Бакъсан аузуну адамы намазгъа жыйылгъанды. Эндиге дери жюриюй келген адетге, магъанасына кёре, дуня даулашларына къатышыргъа керек туююдю. Аны борчу — адамланы «керт дунягъа» хазырларгъады. Ала «жаннетге» барыр ючюн'а «тюз ниетли, урунуучу, артыкълыкъ этмеучю» болургъа керекдиле. Кёб ёмюрледен бери къуранны сёзюне, кеси кесинеча, ийнана келген къара халкъ, дуня къатышыб, бир ары, бир бери бола тургъанда уа — аны белгили сёзюн эштирге бек сюеди. Сагъыш этсек, аллай кезиуде, дин адамланы тюз жолдан ажашдырмаз жанындан болса, ол революциягъа болушурукъ эди. Омар Этезов хапарны аллахны сыйлы кюнюнден аны себебли башлайды.

— Эй, жамауат, бу арт заманда халкъны жюрегине къайгъы салгъан хапарла Мухаммат файгъампарны, аллахны саламы кесине болсун, къолу бла жазылгъан китабны ачдырады, — деб ууазын башлайды Қъази эфенди.— Бу китабда бизни дуняда, ахыратда да белгили болмагъан борчларыбыз жазылыбдыла.— Ол, сёзюн тохтатыб, отча жаннган кёзлерин намаз этерге хазырланганланы башлары бла

эшик таба къаратды.— Тынгылагъыз, жамауат,— деди сора, ауазын жангы кючде зынгырдатыб.— Уллу файгъампарыбыз жазады: «Жер башында болгъан гюнахла аллахны къулларын уянмазча жукъугъа кёмселе, гяурланы, огъурсуз, кюйсюз, жазыкъсына билмеген гяурланы ахыр кюнлери жетерикди. Ол заманда таулада эм тюзледе, тенгизледе эм къум аулакълада, жагъалада эм сыртлада — битеу жер башында къанлы уруш боллукъду...— Эфендини къашы-башы тюрленди, санлары титиреди.— Ол заманда бир адамла чыгъарыкъдыла. Ала шерриатха, диннге, аллахны кесине окъуна къажар суюлликдиле. Ол адамланы атларына большевикле... коммунистле... дейдиле... Ала бизни динибизни, къатынларыбызны, сабийлерибизни сыйырлыкъдыла...»

Ма ол жангыз абзац бла Омар Этезов Къази эфендини къаллай адам болгъанын кёргюзталгъанды. Дин кимни къолунда болса — анга къуллукъ этгенин кёргюзтгенди. Кертиси да, межгитдеги сцена динни фитналыгъын, халкъны алдар ючюн, терилтир ючюн, не тюрлю бетсиз ётюрюкден да артха турмагъанын

кёргюзтеди. Ансы мындан 13—14 ёмюр алгъа жазылгъан къуранда «большевик», «коммунист» деген сёзле къайдан чыкъдыла? Қъуран кесини хукмусун унутуб, дуня политикагъа — большевикле «Бизни къатынларыбызны, сабийлерибизни сыйырлыкъдыла» деген контрреволюциячы пропагандагъа нек кириб кетди?

Тышындан къарагъанда, повестде конфликтни ачыкълаугъа асыры уллу магъанасы болмагъан сценагъа биз аллай бир уллу магъана нек беребиз? Бизни акъылыбызгъа кёре, Қъази эфенди, революциягъа къаршы тургъан, тууратын душманды. Кёб ёмюрледен бери табыныб, жүреклерине бир тюрлю ишеклик алмай, ийнаныб келген динлерини айтханына адамла сёзсюз ийнанганларын унутмазгъа керекди. Ол ётюрюк айта болур деб, ишекли да болмагъандыла. Аны себебли, динни хатасындан кёб кере абыннгандыла, абчыгъандыла. Қъази эфенди кирик, къара муратлы адамла, кеслерине таб тюшер ючюн, къолларында бек сыйлы затларын — динлерин сатаргъа да артха турмагъандыла.

«Муслиманла! Бу кюнледе сиз, гяурла — большевикле бла кюрешир ючюн, къанлы урушха чыгъаргъа керексиз»,—

деб эфенди, артдаракъ, къарны нек ауру-
гъанын халкъгъа билдиреди. Сауут алыб
чыгъаргъа кесини акъылында да жокъду.
Башхаланы къоллары бла ханс жыр-
тыргъа кюрешеди. Артдаракъда биз Къа-
зи эфендини малгъунлугъун, «Жютю
сёзлю, чамчы, къарт болса да, жашча
тири Гамайны», халкъ Адик бла бармаз-
лыгъын айтханы ючюн, кымыжа этиб
туйгенлеринде туура кёребиз. Аны эфен-
ди туймейди, Адикни адамлары туюди-
ле дерикле болурла. Угъай, ол къара иш
эфендини толу къатышыуу эм ыразылы-
гъы бла болады.

«Дукъум, бир-эки нёҕер да алыб, Га-
майны, жашлары бла бирге, ат аллында
сюрюб, ныгъышха табдыр! Терк! — деди
Адик. Сора эфендиге бурулуб, къошду: —
Бусагъат бу бой салмагъан халкъны са-
нга, манга да бой салырча этейим».

— Адик, динни тазалыгъын санга
ышанама,— деди эфенди, жукъа чал
сакъалын сылай.

Повестни тилини юсюнден айтханда,
мен Гамайны сыфатына дагъыда къайты-
рыкъма. Былайда уа ол сыфат бек таб
белгилениб, ахырына дери ачыкъланмай,

ёсмей къалгъанын айтыргъа керекди. Автор аны повестге къалай кийиргенине кёре, ол баш жигитледен бири болуб, конфликтни ёсдюрюрге къатыша, бек къыйын кезиуледе жютю сёзю, чамы, таукеллиги бла жүрекледен къыйынлыкъны, ышанымсызлыкъны хорларгъа болуша барлыкъ эди. Алай автор, баям, ол муратны салмагъанды. Этезов Гамайны эфендини малгъунлугъун, Адикни кюйсюзлюгюн кёргюзтюрге кийиргенди. Бизни акъылыбызгъа кёре, ол муратына уа жетишгенди.

Повестни сюжет ызы Қъарачайда шерият банданы къуршоуундан къутула келген алты къызыл аскерчини тегергинде къуралады. Ала, Бакъсанда Темирбашны партизан отрядына къошулур муратда, ыфчыкъ бла ауа келиб, дорбунда турадыла. Элде князь Адик къурай айланган бандит къауумну мураты — Темирбашны отрядын ууатыб, элде алгъыннгы тёрени салыуду, эсе да, большевиклени ууатыб, Совет властны келиу къаруун кетериудю. Темирбаш эллилерин революция кюрешге тизеди. Конфликт ма ол юч халдан къуралады. Халны къатылыгъы конфликтни жютюлендиреди. Конфликтни алай жютюлюгюне автор

къалай бла жетишеди? Малкъар литература-
тураны угъай, битеу Север Кавказ лите-
ратураны окъуна бир къарыусуз, учхара
жери — класс душманланы тели, къарыу-
суз, билмечи, адам ёлтюргенден бла
мюлк тонагъандан ёзге иши болмагъан
адамлача кёргюзтююнде болгъанды.
Ол'а историялы кертиликни бузуу эди.
Революцияны душманлары алай мы-
жыкъла болсала, халкъ кеси умутуна —
эркинликге алай бек къыйналмай жетер
эди. Угъай, халкъ душманлары билимсиз-
ликлеринден, сёлеше, кюреше да билме-
генден хорланмагъандыла. Революция
кюрешлени отунда халкъны сезими уян-
нганды, класс сезим бишгенди, аны бла
бирге, бийлик этген классны ёсюую тох-
тагъанды, андан ары обществовону жа-
шауунда ырысхы байлыкъланы ёсдюрал-
мазча болгъанды, жашаугъа жангы
кюч — революционерле — жашауну ол
халын халкъгъа эм историялы ёсюуге таб
келиширча тюрлендираллыкъ адамла
келгендиле. Революцияны хорламыны ло-
гикалы ёсюую ма анда болгъанды. Ары
дери, бийлик этген къауумла революция-
гъа къажау жашауну алай тюрлендириу-
ню магъанасын ангыламагъандан угъай,
ол аланы сейирлерине чюйре келишген-

ден чыкыгъандыла. Ансы алада акъыл да, кюч да, усталыкъ да болгъанды. Хар заманда да «бёрюкёзле», «жапысызла», «гуппурла», «шытылыла», «махтанчакъла», «къоркъакъла», «къаничерле» болуб да турмагъандыла. Асмакъгъа асыучуну окъуна бек ариу кёзлери, ариу къоллары болургъа боллукъдула. Аны эрши кёргюзтген, жийиргенчли этген — ишиди, алай кюйсюз ишге барыргъа эркин этген жүрегиди.

Кертиди, Омар Этезов повестлеринде, реалист литератураны ол баш илишанларын кёргюзтюуде, анга дери бола келген юлгюден толусунлай къутулгъанды дерге жарамайды. «Къаяла унутмагъандыла» деген повестини ызындан жазгъан «Тарда» деген романында Этезов ол кемчиликкеге бютюн терен окъуна кириб кетгенин кёрлюкбюз. Алай «Къаяла унутмагъандыла» деген повестде, класс душманланы кёргюзтюуде, ол алгъа уллу атлам этгенди. Ол аланы кючлерин аз этиб кёргюзтмегенди. Аланы, айтылгъан жигит Темирбашны аты эштилгенлей, къоянланыча къачырмагъанды. Усталыкъларын, фитнеслыкъларын, не аман акъылгъа да уста болгъанларын кёргюзтгенди. Аны бек баш терс жигити Адик, «бийик, къа-

ра мыйыкълы, юсюнде да алтын окъала тигилген акъ чепкени бла», чырайлы адамды. Аны ючюн'а, ол, иши бла, кюй-сюзлюкге къуллукъ этген акъылы бла, дуняда бек аман жаныуардан эсе эрши кёрюнеди.

Омар Этезов, къуршоудан къутулгъан алтауланни къадарын суратлай, революцияны чынтды интернационал магъанасын да кёргюзтгенди. Ол алтаулан не адамладыла? Украинлы Федор Васильченко, орусла Андрей Воронов, Сергей Иванович, Ваня Ракитин, къарачайлы Ахмат, белорусс Петрусь... Революцияны баш магъанасындан бири — туугъан жер, туугъан кърал деген магъананы кенгертгениндеди. Ол алтауланни бир бирге биз кёрген шуёхлукълары, душманни аллында къатылыкълары — революцияны туугъаныды. Ала революциягъа кертиликни жашауларындан эсе бийикге саладыла. Ол жаны бла Омар Этезов къарачайлы Ахматны сыфатын эсден кетмезча этгенди.

«— Разведкагъа барыргъа ким хазырды? — деди командир Федор Васильченко.

— Мен барайым, — деди Ахмат. —

Малкъарлыла бла къарачайлыла къарындашдыла. Биз, ортасын къабыргъа бёлген, бир юйде жашайбыз,— деб, къолу бла таулану кёргюзтдю.— Бизни тили-биз да, къадарыбыз да бирди. Мен сизге Темирбаш бла келирме...»

Ахмат элге жетиб, Темирбашха тюбеб, аны оноуун да, нёгерлерине азыкъ да элтиб бара, Адикни бандитлерине тюбеб, уллу жигитлик этгенин кёребиз. Автор ары дери аны адамлыгъыны, жигитлигини юсюнден бир сёз да айтмагъанды. Аны къаллай адам болгъаны иште кёрюнеди. Ол Адикни адамларыны барындан да тэзюмлюдю, барындан да ёткюрдю. Аны ёлюм къоркъутмайды. Не кёб къыйнаса да, бандитле андан тасха алалмайдыла.

«Ахмат, бетин жерге тиреб, ауазын эштдирмей, шош жилий эди. «Не болсам да, мен душманны былайда амалы болгъан къадар кёб тутаргъа кюреширме. Ёлгюнчюннге тыярма. Шо терк ёлюб къалмайым ансы».

Омар Этезовну, революционерлени ич дунияларын, психологияларын ачыкълау-

да усталыгы, Ахматны сыфатын кѳурауда туура кѳрюнгенди. Ол аны сагышларына, ёлюм тузагына тюшгюнчю, андан сора да кѳб эс бурады. Жарсыуларын, кѳууанчларын да айта келеди. Аны себебли чынтды жигит бизни кѳз туурабызда турады.

«...Кѳамичиле биягыча сызгырыб, сыртына тие башладыла. Ахмат не кючюн салса да, сырты кѳалтырады. Алай'а аны жюрегине элия женгилликде жангы акѳыл кирди да, ол таукел болду.— Ол тѳзер, солуяллыкѳды, ол алай терк ёлюб кѳаллыкѳ тюйюлдю! Ахмат, кесини солууу аллында чѳплени кѳымылдатханын, кѳайгырыулу гумулжукла чабыуларын тохтатханларын кѳреди. Ол, кече солуб тургѳан жерни, кѳб тюрлю ариу ийис этген жансланы ийислерин жутады. Аны жараларына, титиреген этине жерни деменгили кючюню толкѳунлары синггендиле... Угѳай, ол терк ёлюб кѳаллыкѳ тюйюлдю. Ол аланы былайда кѳб заманы тыяр...»

Халны алай суратлау, кѳыйын сагыатда жигитни сагышларын алай аз, алай'а толу кѳргюзтюу — фахмуну ишиди.

Ахматны ахыр сагъатлары — сюжет ызны кульминациягъа жетген кезиуюдо. Аны сыфатында революционерни битеу ахшы илишанлары жыйылгъандыла. Ол жигитликни, тутхан ишине кертиликни бийик юлгюсюн кёргюзтюб, душманны сейир этдиреди. Ахматны сыфатында жашауларын революция ючюн кюрешге берген кёб адамла кеслерин табарыкъдыла. Реалист чыгъарманы баш кючу андады. Реализмни жашауну суратлауда этген ачыкълауу — хар жанындан таб келишген алакат адамны общество бла керти халы — кюн сайын этилген ууакъ эм уллу ишледе, жашауну эм кылыккыны игилендирир ючюн баргъан кюрешде кёрюнгенин кёргюзтгениндеди. «Адамгъа идеал керекди, — деб жазгъанды В. И. Ленин. — Алай болмазлыкъ идеал угъай, чынтды адам идеал, табигъатда болурча идеал»¹.

Ахмат адамны кюлундан келмезча бир тюрлю иш этмейди. Алай'а, ол этген ишле — аны тэзюмлююгю, кыйынлыккыны кыаяча кётюргени адамланы сейирсиндиреди, сукъландырады.

---

¹ В. И. Ленин. Чыгъармаларыны толу жыйымдыгы, 11-чи том, 103-чю бет.

«— Бой салыгъыз, деб айт... Барысы да сау къаллыкъдыла», — деб къысадыла бандитле, аны жолдашлары тургъан дорбунну башына келтириб. Бандитле жигитни «сау къоярбыз» деген «тауушлукъ» сёз бла хорларгъа кюрешедиле. Былайда ол сёзю эки магъанасы барды: биринчиси — жигит — жашаунуму, кишиликини сайлайды? Экинчиси — ол сёз душманланы психологияларын ачыкълайды: энчи ырысхылары, энчи бийликлери ючюн кюрешгенлени да, ахыргъа къалгъанда, баш муратлары сау къалыуду. Аны себебли, «сау къоярбыз» дегенге къулакъ салмагъанны ала ангыламайдыла. Ала этерик бек уллу ахшылыкъ олду. Сау къалыр ючюн кеслери не тюрлю ётсюзлюкден да артха турмазлыкъларын кёргюзтеди.

«— Сау къаллыкъсыз дерме, — деб шыбырдады Ахмат. — Элтигиз алагъа».

Дукъум бла Ёзю (бандитле) аны эки билегинден тутуб, къая эринине элтедиле. Ол сёлешеди...

«— Жолдашла... — Ахматны башы төгерек айланады, жүреги тохтады, къулакълары айтхан сёзю эштмейдиле. — Командир! — деб къычырды ол болса да,

битеу кючюн салыб. — Жолдашла! Васильченко... Федя... Сергей... Иванович!!! Болушлукъ желеди!.. Къаты болугъуз!.. Темирбаш жетерикди!..

Шкок къалагъы аны сангырау этди. Ол бауурундан кырдыкга жыгъылды да, андан ары жукъ эштмей, жукъ кёрмей, ёмюрлюк жукъугъа кёмюлдю...»

Суратлау литературада баш жигитни этген ишин, жигитлигин окъуучу ишекли болмазча кёргюзтюу тынч туююдю. Автор кесини сёзю бла аны эталлыкъ туююдю. Ол жалан да жигитни кеси жашауундан, ангылауундан, ары дери келе келген жолундан чыгъады. Ахмат, къуршоудан къутулгъан къауумгъа къошулуб, жолгъа чыкъгъанда, къайры баргъанын биле эди. Разведкагъа да ол кеси жюрегини излеми бла баргъанды. Хар котурну тубюнде, хар ташны артында бандитле болгъанын да биле эди. Алай, ол, анга къарамагъанды, кишиликини жолун сайлагъанды. Аны себебли ол кишилик сыналыргъа тюшгенде, Ахматны эсинде болмагъан зат чыкъмагъанды. Биз да аны жигитлигине аны себебли ийнанабыз.

Ахматны сыфаты Омар Этезовну прозасында уллу жетишимлеринден бириди.

Айхай да, авторгъа повестде баш жигитинг къайсыды деселе, ол Темирбашды дерик эди. Кертиси да алайды. Сора автор баш жигитин алай аз нек кѣргюзтеди? Ол туурагъа алай аз нек чыгъады? Эшда, Этезов къысха повестде халкъгъа белгили легендалы Темирбашны жашауун, кюрешин толусунлай алыргъа базынмагъанды. Алай болса, ол кѣб жерни аллыкъ эди, окъуучуну эсин кѣбге бурлукъ эди. Авторну уа умуту жалан бир ишни — къуршоудан къутулгъан къауумчукъну къадарын, аны бла байламлы уа тарда революция болумну кѣргюзтюрге болгъанды.

Болса да Темирбаш окъуучуну эсинде турады, сюжетни ёсююне ол тохтамай къатышыб тургъаны сезиледи. Этезов баш жигитин ол даражагъа сыфат къурауну кючю бла жетдиреди.

«Отдан чыкъгъан жарыкъ, хунаны габу бла эрши лыбытадан толгъан башын жарытды. Жюнюс ары къарады да, къоркъгъандан жүреги чанчды: ташланы артындан, кючден тыйылыб тургъан огъурсузлукъдан бла терен сагъышдан толгъан, эки кѣз къарай эдиле...»

Омар Этезов Темирбаш бла бизни алай шагърей этеди. Андан ары жолсуз, азыкъсыз, къаяда бепитилиб тургъан аскер къауумну командири Федор Васильченкону сагъышларын кѳргюзте, автор, Темирбаш аны жашаууна къалай киргенин айтады. Командирни ангылауунда — таулада Темирбаш билмеген къая ыран, жугъутур жол да жокъ эди. Ол, бир тюрлю тыйгъычсыз, Къарачайгъа не башха жерлеге ётюб, партизан отрядлагъа керекли хапарланы кёлтириучю эди. «Бир бирде уа бузлагъан башлыкъны тюбюнден жалан да жаннган кёзлери кёрюнюучю эдиле — ала уа къалай жигит жылтырай эдиле!»

Темирбашны сёсю да, кесича ёхтемди: «Малкъаргъа: Тюркю Паша да келирге умут этген эди, алай келалмагъан эди».

Айхай да, Темирбашны къылыгъында, психологиясында эволюция (ёсюу) не бир тюрлю чюйрелик болмагъаны себебли, аны толусунлай литература анализ этерге онг жокъду. Ол бизни эсибизде гитче легендача, не ол легенданы жигитича къалады. Аны къылыгъы бизни жарсытмайды, ачуландырмайды, сагъыш этдирмейди. Анда бир тюрлю чийлик, сагъыш этиу, жангылыу, терслигин ангылау

дегенча, жашауда хар адамгъа да төре болуучу илишанла жокъдула. Биз дорбунда болушлукъ сакълаб тургъан аскерчилени ич дунияларына киребиз. Сагъышларын, умутларын да кёребиз. Темирбашда ол жокъду. Ол жигитди. Ишаны бла тамам болуб къалады. Баш жигитни алай бир жанлы кёргюзтюу — кылыкъны жарты этеди, жашау кертиликни учхара кёргюзтюуге элтеди. Алай ол, алыкъа, саулай да малкъар проза къутулалмай келген кемчиликлени бириди.

Этезовну битеу жазыучулукъ къудрети — повестни тилинде кёрюнеди. Малкъар тилни байлыгъын, суратлау жанына онглулугъун автор ангылагъанды. Айхай да, ол ангылаугъа жазыучу ана тилин уста билгенден жетишгенди. Тил'а суратлау чыгъарманы жаратыуда бек ул ул шартладан бириди. Тилни билмей эманы уста хайырланмай, окъуучуну суратлау литератураны дуниясына кийирирге боллукъ туююлдо. Таб айтылмагъан оюм — жыйышымсыз кийинген, чырайлы адамгъа ушайды. Не пикиринги, не умутунгу да тилни кючу бла айталлыкъса. Алай тил кеси аллына жазыучуну жүрегин тынчайтмагъан затлагъа жан салыб да къоялмайды. Алай болур ючюн

сѣз оюм кѣлюнде сугъарылыргъа, андан чыгъаргъа керекди. Оюму болмагъан сѣз — къуру арба кибикди.

Халны, болумну, кезиуню суратлау Этезовда, андан, табигъатны кѣргюзтюу болуб къалмай, белгили оюмну ѣсдюрюрге, шартны ачыкъларгъа къуллукъ этеди. «...Кечеги къарангы кѣкню Тотургъа кѣрюннген кесекчиги жулдуздан толду, жумушакъ къарангылыкъ, кѣзге кѣрюнмеген жабыу болуб, талгъыр къаяланы, таш юйчюклени, анда-мында битген къынгырбутакъ терекчиклени бастырды». Кечеги тау элни кѣрюмдюсю кѣзюнг бла кѣрюрча, къолунг бла сылаб кѣрюрча, хуналарына тыянырлыгъынгы келтирирча берилгенди. Ол бир жаны, экинчи жанындан'а, ол мамыр ариу ингир бусагъат бетсиз зорлукъну шагъаты боллукъду,— къарангылыкъ къайгъыны къуугъунчусуду!

— Ныгъышха! Ныгъышха!

— Эй, ол хунагъа тыяныб жукълагъан, ныгъышха!..

Эл жыйылыб, бусагъат Адикни бандитлери халкъ суйген Гамайны, аны эки жашын да байлаб, багушха тѣнгеретиб,

къалай туюгенлерине къарарыкъды. Автор дуняда ариулукъ бла зулмулукъ бирге жашагъанларын кёргюзтеди.

Адамланы къуршалагъан табигъат — адамны къадары, иши бла къаты байламлы болгъанын кёребиз. Ол адамны саргъышларында, умутларында жашайды. Аны бла бирге, Этезов жигитлерин къуршалагъан дунягъа кёб жер бермейди, керекли жерде аз сёз бла кёргюзтуб, уллу суратлау кючге жетишеди. «Сергей Ивановични ынчхагъаны тохтады. Аны бир жанына узатылгъан саз къолуну юсюнде саргъыл гумулжукла жюрюй башладыла». Ол айтыугъа жангыз бир сёз къошулгъанлай, драматизмни къаты тартылыб тургъан къылы юзюлюб кетерик кибикди. Саргъыл гумулжукланы жюрюй башлагъанлары — ёлюкню аллай бир багъалы, аллай бир да ачыулу этиб къоядыла, сен къадарны алай кюйсюзлюгюне ийнаналмай, жүрегингден тутуб турса. Ол алай керекли жерде керекли деталь таб табылгъаны себебли болгъанды. «Аны танг жарытхан кезиуде ауанасы узакъгъа созула эди», «Бир бирге къаланган къаяланы, ташланы араларында жол, халыча инчге болуб ётсе, ол шкогун таякъ орнуна тутуб, анга тыяныб ёте

эди». Аллай, жанлы айтыуланы дагъыда кёб келтирирге боллукъду. Ала халны, болумну кёз туурагъа келтиредиле, окъучуну болгъан ишге сейирлигин кётюредиле.

Дагъыда бир шарт — Этезов, суратлау кесекчиклени кючю бла, бир гитче жепиден кенг аулакъланы кёргюзтгенча, къылыкъда, психологияда, бола тургъан ишде уллу магъананы кёргюзтюрге жетишеди. Гамай масхара ауаз бла: «Бизни князны тамашалыкъ жигит нёгери барды... Сюляй улу чырайлы Дукъум...» дегенде, гуппур Дукъум «мушулдаб, башын ёрге тутду». Кёбню кёрген акъыллы Гамай, алай масхара этиб, Адик, Дукъум кибикле бла узакъгъа баралмазлыгъын кёргюзтеди. Дукъумну уа «мушулдаб, башын ёрге кётюрсени» — аны суубашлыгъын, зынтдыулугъун ачыкълайды.

«— Мен сизге бир сейирлик зат кёргюзтюр эдим, — деб шыбырдайды Андрей Воронов. — Кёремисиз ол жулдузну? Мараб атсам, ол тёнгереб кетер». Таулада жулдузла алай жууукъ, алай туура, алай уллу кёрюннгенлерин ким билмейди? Со-ра ахырларына тыяныб тургъан аскерчиле ёлюмню юсюнден айтмай, жашауда аллай жигерликни, ётлюкню юсюнден

айтханлары --- аланы къаллай адамла болгъанларын кѣргюзтедиле.

Повестде уста табылгъан суратлау кесеклени барын да унутдургъан бир деталь барды. Ахмат бандитлени къолларына тюшюб, анга соруу эте, ол да хорлатмай тургъанлай, аны къойнундан кырдыкга къызыл быстырчыкъ тюшдю...

«Бир кесекге хар зат шошайды. Дукъум да, Ёзю да, Адик да, ахлары къуругъанча, алагъа ёлюр отча кѣрюннген кызыл партизан лентагъа къараб турдула. Ахмат да, бир кесек бети агъарса да, кѣз бурмай къаты къарады. Да белгилиди, кызыл бояу аны бояууду. Ол чыранлы бийикледе баргъан сермешледе атылгъан окъланы тюбюнде партизан бѣркледе отча жана жюрюгенди! Ёлюм сууукълугъу бла солугъан тар ауузлагъа эниб айланганды. Ма энди уа ол — революцияны бояуу — кийикленнген душманланы кѣз алларында отча жанады...»

Ол эпизодну автор алайгъа зор бла кийирмегенди, халны ёсе келиюнден чыкългъанды. Ол детальны кючю — кызыл быстырчыкъ бандитлени алларына — партизанны ич дунясыча тюшгениндеди. Къызыл журун, революцияны симво-

луча, Ахматны кишилигини да символу болуб къалады.

«Къаяла унутмагъандыла» — уллу болмагъан повестди, аны уллу черек бла тенгleshдирирге жарамаз,— деб жазгъанды Дм. Бычков,— тюзюрек айтсакъ, ол тау суучукъду. Алай китаб окъуучула анда бизни халкъларыбыз насыб ючюн бардыргъан уллу кюрешни кёрлюкдюле. Повестде миллет илишанла интернационал ниетле бла, халкъла шуёхлугъуну айтхылыкъ умутлары бла келишедиле»¹.

Бизни акъылыбызгъа кёре, повестге ол бек тюз багъады. Омар Этезов уллу Ата журт уруш башланырны аллында революциялы тематикагъа эс бургъанды эм аны юсюнден тийишли чыгъарма жазгъанды. Класс сезимни уяниган кезиуюн, революциялы эслилик ёсе башлагъанын, Совет власть ючюн баргъан кюреш Россияни халкъларын бирикдиргенин, шуёх этгенин эм ол туудургъан къарындашлыкъ бу дунияда неден да кючлю болгъанын кёргюзтгенди.

Экинчи жанындан, ол, малкъар китаб окъуучулану, уллу проблемаланы сал-

---

¹ Дм. Бычков, В. Пипинис. Малкъар совет жазуучула. Нальчик, 1958, 70-чи бет.

гъан, суратлау чыгъармаланы окъургъа, ангыларгъа хазырлагъанды. Фольклор традицияладан алгъа атлаб, профессионал литературагъа, социалист реализмни амалы бла жазылгъан литературагъа атлам этгенди.

Дуниягъа фашизмни ууу жайылыб, немецли башкесле бизни къралыбызгъа чабханда, малкъарлы солдатланы сау къалгъанлары, ол уруш бошалгъандан сора да, бирси халкъланы жашларыча, туугъан босагъаларына къайталмагъандыла. Малкъар халкъ эки азаб сынагъанды: аны кёб жашларын — уруш, кесин саулай'а — терслик туугъан жерден айыргъанды. Омар Этезов, ол къыйын жолланы туманында ажаша, Къыргъызстанда Къызыл Къая деген уллу промышленность районнга тюшген эди. Ол анда бир ауукъгъа шахтада ишлегенди, андан сора иш усталыкъ берген училищеде устаз болуб тургъанды. Ахыр жыллада уа сахарны жарыкълау бёлюмюнде инспекторну къуллугъун этгенди.

Ол жылла къыйын сынауну жыллары эдиле. Аллай болумгъа тюшгенден сора, туугъан жерден къысталыб, халкъ кърал-

ны душманына саналыб, намыссызлыкъ сынагъандан сора, ана литератураны, ана культураны келир заманына ийнаныуну тас этмеу уллу кишиликни излегенди. Малкъар жазыучулары намысларына — ала ол сынаудан керти кишилик бла ётгендиле. Берт Гуртуев, Керим Отаров, Къайсын Кулиев, Сафар Макитов, Жанакъаит Залиханов, Максим Геттуев ол къыйын жыллада Азия тюзлерине, жел чачхан урходукла кибик, чачылгъан халкъларына кёл этдиргенлей, ана литератураны босагъасын сууутмай тургъандыла.

Омар Этезов ол жыллада къаллай саргышла бла жашагъаныны юсюнден эскериуле къоймагъанды. Аны себебли, ол 13 жыл аны чыгъармачылыгъында къаллай ыз къойгъанын белгилерге къыйынды. Болса да 1956-чы жылны сентябрь айында, Туугъан жерге къайтыб келе, ол, поездде, малкъар литературадан аз хапары эм аз ангылауу болгъан жашчыкъгъа, энди уа бу тизгинлени авторуна «Нарт къаланы» сейирлик хапарларын окъугъан эди. Аны битеу жюгю бир гитче чемоданчыкъ эди. Аны ичинде да битеу ырысхысы «Нарт къаланы хапарлары» эдиле:

Бу хапарны манга айтхан нарт къала,
Башы жерден гыдай чыкыгъан къарт къала...

Мен ол тизгинлени бир заманда да унутурукъ туююлме. Айхай да, эсимде болмай, белгили малкъар назмучу бла алай жол нёгер болуб къалгъаным манга байрам эди. Энтда да мен ол жолоучулукъну ыразы болуб, къууаныб эскереме. Фрунзеден Москвагъа келген жолну узакълыгыча, узун поэманы ол, купеде, жерлерине къайтыб келген къууанчлы малкъарлылагъа эки кюн окъугъан эди. Окъуб, эрикгени сайын: «Ичмеген поэт болмайды, энди тартайыкъ»,— дей эди. Азыкъ ашагъандан сора уа: «Да мени Кавказгъа элтиб баргъан байлыгъым буду»,— деб, «Нарт къаланы» назму бла жазылгъан хапарларын дагыда окъуй эди.

«Нарт къаланы» хапарларын ол битеу жашауунда жазыб тургъанды. Баям, къыйын жылларында да ол аны къоймагъанды. Фрунзеден келе айтханына кёре, ол Қызыл Қъаяда да анга жангы бёлюмле къошханды. Алай поэтни сау заманында аны бир тизгини да жарыкъ кёрмегенди.

Урушну заманында эм урушдан сора

жыллада, кёб кьалмай, жыйырмагъа жууукъ жылны ичинде малкъар литературауны ёсдюрюрге онг болмай турса да, история тохтаб турмагъанды. Ала, жалан малкъар халкъгъа угъай, битеу совет халкъгъа да сезимни кючленген, дуняда болгъан ишлени, халкъны жолун жыйышдырыуу эм ангылауну жыллары эдиле. Малкъар интеллигенция да ол ёсюуден бир жанында кьалмагъанды. Малкъар окъуучула да ёсгендиле. Совет школлада, бийик окъуу юйледе окъуй, ала ачулу халкъны жаш тёлюсюча, миллетчилик сезимде, не бирси, айыбха тюшмеген халкълагъа зарлыкъда ёсмей, чынтды интернационал сезим бла ёсгендиле. Иште, окъууда, юйюр жашауда да ленинчиликни, шуёхлукъну, адебликни бийик юлгюсюн кёргюзте, жашагъандыла.

Жашауну алай барыуунда партияны XX съезди болуб, ол'а адамланы энчи башламчылыкъларына, кьралны эм битеу дуняны кьадарына адамны энчи кьатышыууна кенг жол ачханды. Аны бла бирге, художникни ишине дебери бергенди, аны кеси ишини кьыйматлылыгына, дуняны кёре билиую эм анга багъа бичиую — чыгъармачылыгында баш

шарт болгъанына ийнаныуун къайтаргъанды.

Малкъар жазыучула, кеслерини ишлерин жангыдан ма ол оноудан сора башлаб, энди чыгъармачылыкъларына жангы кёзден къарай, аны шёндюгю кезиуге — окъуучуну эм заманны ёсююне кёре къурамай болмазлыгъын ангылагъандыла. Аны бла бирге, ала халкъны жолун жыйышдырыргъа, сюзерге, ангыларгъа, алай бла уа, аны историясында, халкълыгъында, къылыгъында баш шартланы табаргъа, табхандан сора да — ёсдюрюрге керек болгъанын эслегендиле. Ол борчну тамамлар ючюн, бизни жазыучула малкъар литератураны тангында туугъан лирика — публицистиканы тар жолундан чыгъыб, уллу полотнола къууаргъа керек эдиле.

Алай бла, малкъар литературада излеуню эм психология теренликге кириуню чынтды жолу 1957 жылдан сора башланады. Ол кезиуге, кесини чыгъармачылыкъ бийиклигине жууукълашхан Къайсын Кулиев — «Бирликде тирлик», «Арба ызла», «Кёк чинарла»; Керим Отаров — «Жолла», «Къабарты», «Октябрь поэма-сы», «Туугъан жерим», «Ыннаны юйчюгю»; Берт Гуртуев — «Чалгъычыла»; Са-

фар Макитов — «Адам бла заман»; Жа-
накъаит Залиханов — «Сюлемен» деген
поэмаларын жазгъандыла. Алгъын жа-
нгылыкъны эм жангы сезимлени кър-
гъакъ кычырыу бла декларатив-ло-
зунг халда къргюзтюуден энди ол сезим-
ни ич магъанасын, дунягъа келтирген
къолайын, кесине жер алыб, орналыр
ючюн кыйын кюрешин къргюзтюр баш-
лайдыла. Ол ызны андан ары ёсдюрюр эм
къргюзтюр ючюн, айхай да, проза керек
эди. Жамауат жашауда, жашау психоло-
гияда, энчи кылыкъда тюрлениулени,
жангы халланы эм алада чюйреликлени
эволюциялы халда къргюзтюрге жалан
да прозаны (романны) къолундан келлик
эди.

Аны бла бирге роман шош баргъан че-
рек кибик, ашыгъыуну суймеген жанрды.
Аны кърар ючюн заман керек болады.
Ол заманга материал жыйыб, аланы
юсюнден оюмлаб, романчы кеси жаша-
гъан кезиуню сынауун жыйышдырыуда
эм къргюзтюуде, аны эстетика жаны бла
ангылатыуда битеу жанрланы барысын-
дан да алгъа кетеди. Роман, кезлеуле
бирге жыйылыб, бир ауузну уллу череги
болгъанча, халкъны жашауунда кыйын
эм къолайлы кезиулени, сейирлик или-

шанланы эм кылыкъланы кесине жыйыб, ол халкыны кюзгюсю, сураты болуб кылады. Адам улуну ёсюу жолун белгилеген чюйреликлени магъаналарын ангыларгъа болушады. Малкъар прозачыла Берт Гуртуев, Хабу Кациев, Жанакъаит Залиханов, Миналдан Шаваева кеслерини чыгъармаларында романны ол илишанларын ангылагъандыла эм барыргъа итингендиле. Айхай да, бусугъатда сёзню уллу прозаны юсюнден бардырыргъа кыйынды. Аллай проза бир онжыллыкъгъа не эки, юч онжыллыкъгъа кьуралыб кьалмайды. Анга жетишир ючюннге жашау сынау бла бирге ана литератураны сынауу да керек болады.

Омар Этезовну «Тарда» деген романына, аны редактору жазгъан билдириуде былай айтылады:

«Бу китабда тау тарланы биринде колхоз кьуралгъаныны, ол кезиуде, колхозну болдурмаз ючюн, класс душманла кылай кюрешгенлерини юсюнден жазылыбды.

Уллу байлыгы болгъан Сарбий эм аны негерлери, колхоз кьуралгъан кюнден башлаб, анга кыжау болуб, кёб

тюрлю хатала, заранла этедиле, аны мюлкюн, ырысхысын айнытмаз ючюн, не кючлерин да аямай кюрешедиле. Болса да элли коммунистлери бла активви халкъны душманнга къажау суюйдиле, аны аманлыкъ жолларын кеседиле. Кюрешиюню ахырында колхозну деменгили айныгъаны кёрюнеди, Сарбийни гитче жыйынчыгъы ууатылынады, ол кеси уа эбзе жанына къачады.

1942 жылда немец-фашист ууучлаучула тау жерлени алгъанда, Сарбий ала бла бирге элге келиб, халкъгъа кёб түрлю артыкълыкъ, зарауатлыкъ сынагады. Болса да аны кир ишлери узакъгъа бармайдыла — ол партизанланы къолларындан жоюлады...»

Кёргенибизча, роман малкъар халкъны историясында бек уллу эм кыйын кезиюню къучакълайды. Ол кезиюню бизден иги кесек узайгъанын, анга кёре уа авторну ары, кенгден къараб, оюм этерге онгу болгъанын эсге алсакъ, анга дагъыда «Къаяла унутмагъандыла» деген повестде, «Кыйын кюнледе» деген хапарында этген ахшы атламларын къошсакъ, роман малкъар прозада жангы хорлам боллугъуна ышанырча эди. Андан сора

да Этезовну орус прозадан, шартыракъ айтсакъ, коллективизацияны юсюнден жазгъан авторладан юйренирге заманы, онгу да бар эди. Ол заманнга Шолоховну «Къозгъалгъан къыртыш» деген романы (1 — 1932, 2 — 1960), Панферовну кёб томлу «Бруски» деген романы (1928—1937), Шуховну «Кёрюб болмау» деген повести (1931), Пермитинни романлары — («Тырнакъла» — 1928, «Къабхан» — 1930, «Душман» — 1933), Ставскийни «Къызыулану» деген повести (1930) чыкъгъандыла. Ол школ малкъар прозачыгъа — кюч, малкъар прозагъа уа ыз бераллыкъ эди.

Кертиди, биз романда ол школдан, бегирек да Шолоховдан юйрениуню илишанларын кёребиз. Этезов да, Шолоховча, романында адам эм мюлк проблеманы салады. Дуниягъа келген жангылыкъ бла адамланы сезимлеринде кёб ёмюрледен бери жашагъан энчилик къалай сермешгенлерин кёргюзтюрге итинеди. Алай Шолоховда эм коллективизацияны юсюнден жазылгъан бирси реалист чыгъармалада ол проблемала эм ол сермешле кылыкъланы ёсююнде эм сермешилеринде, кылыкъланы ол заманны шартларыча суратлануларында, социально тюр-

лениулени кючю бла мюлк энчиликни формаларыны ууалыуунда, жангы обществолу халланы уа кыйын тюзелиулери ринде ачыкълана эселе, Этезовда уа тюзюнлей авторну оноуу эм буйругъу бла ачыкъланадыла. Жашауну не тюрлю кезиуунде да адамланы къадарлары асламысында керти историяны барыууна бойсунганларын тюз ангылаб, Этезов, история бла къадарланы ол бирлигин суратлау кертиликде ачыкълалалмагъанды.

Роман юч кесекден къуралгъанды. Биринчи кесеги Жагъа элинде колхоз къурар ючюн баргъан кюрешни, экинчиси — колхозну къуралгъанын, ючюнчюсю — колхозну ёсгенин эм Ата журтха немецли башкесле кириб, аны чачханларын, колхоз къураргъа къатышханланы аман кюйсюзлюк бла жойгъанларын, алай'а совет халкъ аланы ууатыб атханын суратлайдыла. Суратлау чыгъарманы ёлчеми бла къаты къарагъанда, романны биринчи кесеги излемге жууаб береди: анда хапары юч томгъа созулдукъ уллу жашауну кёргюзтюр ючюн керекли шартла — терс эм тюз жигитле, конфликт, ол хапар барлыкъ фон, сюжет ыз тийишлисича белгиленедиле. Борч колхозну къураргъады. Аны болдурмаз жанындан Чокка эфенди-

ни бандит жыйыны, элде аны жашыртын кыуруклары, — Сарбий, Махмут, Добай, дагыда Зейтун эфендича аланы сёлерин бардыргъанла; болдуруп жанындан — эл Советни председатели Нанаш, партия организацияны башчысы Николай Иванов, комсомолчу кызла бла жашла, орталыкыда, Батталча, Огъурлуча, Хасанча, ким не айтса — анга кырагъан, кырангы адамла, элли большевиклени ниет ёкюллери Алчы улу Батыр, Элбатыр улу Домаш, Сергей Бойцов боладыла. Ол юч кыауумну ортасында сюжет ючмюйюш халдача кыуралады.

Табигъатны суратлауда, конфликтлени кыурауда Этезов чынтды усталыкыны кёргозтеди. Адамланы тыш кёрюмдюлерин аланы сёлерини кылыклары, бет кымылдауларын, сёлеше туруб, кеслерин кылай тутханларын бериуге да устады. Аны бир-бир жерлерин зауукъ этиб окыуьса. Жазыучуну кыаламы халкыны душманларын суратлаб тебресе, аланы ичлеринде кеси кёб жыл жашагъан кибик, ууакъ илишанлагъа дери эслемей кыоймайды. Ала автор суратлагъанда алайдыла. Алай'а керти иште, ала кеслерин жюрютгенлерине кыарасанг — сабий юннга кырагъан кибик болуб тураса.

«Кече, адам жатхан ууахтыда, чалман-ланы ичи бла бир суху атлы ётдю. Арбазда итле юрюрте болгъан кезиуде, атлы атыны жоргъасын атлаугъа бурду, элни арасы бла баргъан суудан атына ичерге къоймай, элден чыгъыб, айланч жолну къыдырыб, атын къара тер басса да, аны алмашындырмай, тау туюбу бла жайлыкъла таба ташайды. Атлы танг атаргъа жалпакъгъа чыкъды. Жияу жолдан эсе, къалын кырдыкны сайлаб, атлы атын энш ала, агъач таба бурду. Кырдык бийикден, атны ёзенгилерине чырмала, андан тегюлген чыкъ атны къарнын жибите, ариу ийиси уа бурун сюеклерин тургъуза, къаратор ажир, арыса да, тири атламын бузмай бара эди. Атны юсюндеги, чум къамичисин ойната, къуш бурнун тургъузуб, къулакъларын сагъайтыб, тегерекге къарай эди...»

Половцевну Яков Лукичге келиуюн бир кесек эсге тюшюре, Сарбийни бандитлеге тюберге баргъан кезиуюн кёргюзтген ол юзюк кертиси да алааматды. Дунияны алай кёре билиу фахмуну иши болгъанына сёз жокъду. Сарбийни психологиясын кёргюзтюрте да ол алай таб деталь табады: «Сау болсун акъыллы эфенди,— деди

Сарбий, Чокканы оноуна тынгылаб.— Мен мычымай энейим. Сизни уа бек ашыгыб сакъларыкъма...— Аны кёзю дорбун аллында союла тургъан къойну башына илинди,— шайтанлы болгъанча, секириб ёрге къобду...— Жумук, ол къойну эни — мени энимди. Малчыкъларыма, тейри, къол жетдире болурсуз дейме!»

Былайда ишни башы Сарбийни малкёзлюгю, къызгъанчлыгы кёрюнгенинде да туююлдю. Биз Чокканы жыйыны бла аны не зат бирикдиргенин кёребиз. Ол алагъа малы ючюн баш урады. Алай'а малына тийселе ала бла да жау боллукъду. Аланы башха сейирлери жокъду, идеаллары жокъду. Сарбий элли нёгерлери Махмут эм Добай бла да малы ючюн шуёхду. Ол жангыз кёюю ючюн аланы экисин да сатарыкъды. Аны ол малкёзлюгю, насыбсызлыгы андан ары ёседи. Биз аны, малларын сатар муратда сюрюб, къачыб баргъанлай кёребиз.

«...Суу бойнуна тийишдирилген малла жибиген кырдыкны юсюнде абызыраулу жоккуланадыла. Сарбий, атындан тюшюб, ат иерни туюбуне салыб, анди жамычысына чулгъаныб олтурду. Малланы сюрген жолоучулары экиси зыккыл жа-

мычыларына чѣргелдиле. Жамычылары болмагъан ючюсю жибиб, мугурайыб, кѣолларын кѣолтукъларына сугъуб, башларын имбашларына жыя, сюелгенлей къалдыла...

«— А, маржа, жашла, жибигенсиз да жибигенсиз, андан эсе, жамычы кибиклеригизни тешигиз да, адырланы юсюне жабыгъыз, — деди Сарбий».

Айхай да, ол сѣзле Сарбий къаллай бир осалгъа кетгенин, бетсизлик бла малкѣзлюк аны адам жапысын къаллай бир жийиргенчли этгенин ачыкъ кѣргюзтедиле. Ол халинде аны Нанашны жыйыны кѣолгъа этиб, элге алыб келеди. Логика бла алыб къарасакъ, трилогияны биринчи китабыны биринчи бѣлюмюнде окъуна аны жашауу, кюрешиую да бошалады. Нек дегенде андан ары аны тыяныр тауу жокъду: Чокканы бандит жыйыны ууатылгъанды; класс душманла ууатылгъандыла. Къайры барса да — Совет властды. Ма аны себебли, экинчи бѣлюмде аны нѣгерлери бла бирге тюрмеден агъачха къутултуб, эки бетли адамланы болушлукълары бла колхозгъа заранчыкъла эте айланууу, ючюнчю бѣлюмде тау артындан келиб, немецлилеге кѣо-

шулуу окъуучуну жүрегин артыкъ бек кьозгъамайды. Ол алай нек болады? Сарбий китабны баш жигитиди, сюжети-ни ёзегиди. Аны мурдору оюлгъанлай, конфликт оюлады. Аны оймауну жангыз жолу — Сарбийни орнуна Сарбийден кючлю терс жигитни ал тизгинге чыгъаруу эди. Аллай жигит чыкъмайды. Аны себебли иш — ёчюлген отну кьозгъаб кюрешгенча болады.

Ол жаны алай. Энди Сарбийни сыфатыны жашау кертилигине къарайыкъ. Этезов ол сыфатны ал историясын айтмайды. Аны себебли, Сарбий Совет властха дери не адам болгъанын билмейбиз. Къыстау колхозла къурала тургъанда Наныкъ анда он жыл жалчы болгъанма дейди. Аны уа Наныкъ кибик беш жалчысы барды! Малкъарда Совет власт келгинчи окъуна беш жалчы тутхан байла алай кёб болмагъандыла. Добай да аллайды. Махмутну байлыгъыны, жалчыларыны юсюнден да айтылмайды, эшда, ол жарлыракъ да, туумагъыракъ да болур,— дайым Сарбийни бла Добайны ауанасыча айланады.

Ма аллай байла бла элни коммунистлери сейирлик ариу сёлешедиле, алагъа сейирлик ышанадыла. Совет адамла,

эркин адамла алагъа жалчы болуб, таякъларын кётюрюб алаMAT турадыла! Халкъны суйген ёкюллери Элбатыр улу, Алчы улу эм Бойцов ёлтюрюлгенде алагъа ишекли боладыла. Иванов: «Къарайма да, ючюгюзню бир таша ишигиз барды» — дейди тинтген'а, ышанлагъан'а этмейдиле.

Ол шартланы барысы да историялы кертиликге тюз келишмейдиле.

Романны баш жигити Нанаш, алгъа Иванов бла, андан сора уа Кузнецов бла бирге элде партияны оноуларын бардыргъан, Совет властны душманларына къажану суюелген кючлени башлагъан сыфатды. Этезов Нанашны сыфатында малкъарлы Размётновну къуараргъа итингенди. Ол бек сыйлы борч эди. Жазучугъа жашау берген материал, аны алай алаMAT тил байлыгъы эм жашау сынауу ол борчну толтурургъа жол ача эдиле. Алай, жарсыугъа, Омар Этезов къылыкъны психологиялы теренликде излеуню, ол сыфатны кюрешни отунда ёсдюрюуню жолу бла бармагъанды. Борчу чынтды адамны сыфаты, къылыгъы, къыйматы да кюрешде, эски дунягъа къажану кюрешде къуралгъанын кёргюзтюу болуб тургъанлай, ол Нанашны аллай кюрешни

ызындан элтиб тургъанды. Аны себебли Нанаш жансызды. Жангылыу, кюйюу, принциплери ючюн кесин аямау дегенча затланы билмейди. Романны юч бёлюмюнде да бир кибик таблай, игилей, акъыллылай барыб, ахырында, кеси ыразылыгъы бла аскерге кетеди. Жашауда уа алай болмагъанды. Нанаш кибикле къара акъыл бла ал тизгиннге чыкъсала да, кюн сайын жашау салгъан борчланы тамамлауда кёб кере абыннгандыла, ала ны кеслерин суймей айланган кезиулери да, кеслерин жерни тутуругъу сунган кезиулери да болгъанды. Емюрледе адам барыб кёрмеген жолну ала, атлыча, чабыб ётерик туююл эдиле,— ала эллерине башчыла академияны бошаб келиб болмагъан эдиле. Аланы кеси тиллери, кеси жарсыулары да болгъанды. Билирге термилиб, окъургъа, юйренирге заман табмагъанларына да кюйгендиле. Сыфатында ол шартла толу кёрюнмегени себебли, кёб огъурлу ишлери, кишилиги да болгъан оноучу Нанаш окъуучуну кёлуне жетмей къалады.

Романда орта мюлк къурала башлагъан заманда къарангы адамланы сакъышлары, къоркъуулары, жангылычлары уста суратланганды. Романда жа-

нгуз бир кере кёрюннген Огъурлуну, Омар Этезов эсден кетмезча этгенди. Харам сёзге къараб, колхозгъа бермез ючюн, ол эки ийнегин да кесгенде, аны правленнге чакъыртыб, Иванов соруу этеди:

— Огъурлу, сен, душман агитациягъа къараб, эки ийнегинги да нек кесгенсе?

— Ай жаным, ай, агитация деб не затха айтаса?

— Эки ийнегинги да кес деб санга ким айтханды?

— Ай жаным, ай, ким айтырыкъ эди, кесим этгенме.

— Нек?

— Ай жаным, ай, тегерекдегиле тауукъларын кесгенде, тауугъум жокъ эди да, ол эки аман ийнекни кесгенме...

Адамланы халларын, къылыкъларын, энчи илишанларын алай уста берирге къолундан келген Этезов чыгъармасын саулай да аллай усталыкъ бла ахырына жетдирирге, халкъда айтылыб жүрюрча сыфатла къуаргъа боллугъуна ким ишекли болур?

Романны ючюнчю кесегинде Омар Этезов чурукъчу Нананы сыфатын къуаргъанды. Халкъыны акъылын, кертичили-

гин, жигерлигин, аз сёзлюлюгюн, таукеллигин кесине жыйышдыргъан Нана, кёбге дери сени эсингден кетмей, сагъыш этдириб, къууандырыб турады. Не уа эки жашындан бири Ата журт ючюн жан бериб, бири Ата журтуна къажау сюелген Мухажирни жүрек азабы уа!

«— Нени айтайым... — деди Мухажир, ахтына, партизанлагъа келиб.— Бир жашым, жан бергинчи, душмандан артхатурмай, кюрешиб ёлгенди. Аны жатхан жери нюр жансын! Алай аны таматасы... жилин болуб жаратылгъан болур эди дунягъа. Аскерден къачыб келиб, «Немицни хорларча дуняда кюч жокъду» — деб, Сарбийге онг билек болуб тохтагъанды. Мен тюз жолгъа салыргъа умут этгенимде: «Сен, къарт, не ангылайса, — немецлилеге тюз къуллукъ этерикме, сен мени аллыма турма», — деб къойгъанды. Мен да бюгюн сизге къошулургъа келгенме... Къарт болсам да, атхан огъум ажашмай тийиучюсюн билесиз...»

Бир кесекден'а ол жилин жаш Али, кеси анасын соруу этерге сюрюб келгенин кёребиз.

«— Сен атангы баргъан жерин марларгъа керексе,— дейди Сарбий анга.— Ангыладынгмы?

— Мен ангыламасам, ким ангылар!? Алгъаракъда атам мени бла ушакъ этерге умут этгенди да, мен анга немец властны кючлююгюн, анга тюз кюллукукъ этерими толу ангылатханма.

— Не айтды?

— Не айтырыкъ эди. «Туу налат! Уу жилиян, мен сени кеси кюлум бла ёлтюрюме»,— деб, бетиме тюрюб, чыгъыб кетгенди. Тюнене эртденликден бери уа къайда эсе да жокъду.

— Сора ол бизге ачыкъ душманды! Аны къайры кетгенин ананг билмей амалы жокъду.

— Айтыргъа унамаз ансы, ол'а биле болур.

— Биз экибиз былайда неге турабыз, аллай бир затны айтдыраллыкъ туююл эсек?

— Чакъырыб келейим да, сен бир соруу эт.

— Сюрюб кел, мен бир кёрейим,— де-ди Сарбий.

Сарбий фашистлеге ол хапарны айта тургъунчу, Алий анасы Сансамилни

шкок аллына этиб, комендатурагъа кий-ирди.

— Мухажирни къайда болгъанын сорургъа чакъыргъанма,— деди Сарбий. Сансамил, тиширыу акъыллылыкъ бла, сабыр жууаб береди:

— Билмейме. Сиз, эркишиле, къатын-лагъа сорубму жюриюсюз...

— Угъай, къарт къатын, мени атам санга билдирмей бир жары да бармаучуду,— деб чартлады Алий.— Аны бла сен герман властны алдаяллыкъ туююлсе. Сизни бу буруш акъылыгъыз мени намысымы жыгъады, анам.

— Мен санга ана болгъунчу, къан къуса айлан, аман ит! Сени табхан мен жер къабайым. Мурдар, мени бетими къалай жойдунг эсе, алай жоюл...

...— Мени аскерден, Ата журтун сатыб, келген жашым бла сенича, элинден душманча къысталгъанла ишлейдиле былагъа,— деди Сарбийге сорууда къаны къызгъан къарт къатын. Сора къартлыкъдан мугурайгъан сыртын тюзетиб, къыз заманындача, ёхтем сюеледи.

— Бу къарт эшекни элтиб подвалгъа атаргъа керекди! Неге къараб тураса,— деб къычырды Сарбий (Алийге).— Мен санга айтдыра билirme, къарт эшек!..»

Чөгююню андан кючлю кёргюзтюрге боллукъду деб билмейме. Ата журтун сатаргъа жетген адам кесини анасын, атасын сатардан, аланы шок бурнунда сюрюрден артха турмазлыгъын Этезов логика кертилик бла бергенди.

Романда ма аллай алапат кесекле, юзmez ичинде алтын бюртюкле кибик, жылтырайдыла. Аланы бир бирден айырмай, жашауну суратлаудан, кыылыкъланы кёргюзтюуден, сюжетни ёсююнден эм конфликтни жютюлениюнден чыгъара барыргъа жазуучуну чыгъармачылыкъ тизгинлиги жетишмегенди.

Коллективизацияны заманы таулу эллилени сезимлеринде бек кыйын бурулушну кезиую болуб, кёблеге эркинлик, тенглик, жер ючюн баргъан кюрешни кыйматы болмай кългъанча кёрюннгенди. Совет властны баш магъанасы алагъа ачыкъ эди: ол байла бла бийлени къроратыб, властны, ала жегиб келген, жарлы халкъгъа беруу эди. Жер тарлыкъны, жашау тарлыкъны да кетерлик эди. Кёб ёмюрлени унугуб, абчыб, сёз, таякъ кётюрюб келгенле анга кеслерин атмай амаллары жокъ эди. Ол кюрешде кёб къан тёгюб, кёб кыйынлыкъ кёрюб, хорлаб чыкъгъандан сора уа, бек уллу

усталыкълары — урунуу болгъанла, эркин жерде, эркинликге жан атыб, тиргизиле, юй бола, мал къурай келгенлей'а, энди малларыгъызыны ортагъа саллыкъсыз,— жер да колхознукъу боллукъду, кесигиз да колхозгъа ишлериксиз,— жашауну мындан ары къолайлы ёсдюрюуню жангыз тюз жолу олду дегенлей, аны ангылаб, ай Совет власть сау къалсын деб, кеслерин колхозгъа атмагъандыла. Кюрешни къыйынлыгъы, энчи мюлкге эски кёз къарам бла жангы кёз къарамны сермешиюу, социально тюрлениулени кючюнден эски тёрелени, эски психологияны ууалыуу деген ма олду. Коллективизацияны башлардан алгъа, партия уллу ангылатыу ишни аны себебли бардыргъанды. Халкъны эсли кесеги, колхоз жашауну къолайлыгъын ангылаб, Совет властны ёсюу законларындан бири жашауда кесине жер алыб башлагъанын кёргенди. Бирси кесеги аны кёралмагъанды. Сезимледе ол айрылыкъ кючленгенди. Энди Совет власть ючюн кюрешген халкъ кеси экиге бёлюнгенди: бир жанында — алчы ниетни жашауда бардырыр ючюн сюелгенле, экинчи жанында уа, энчи мюлклеринден айырылмаз ючюн, не тюрлю аманлыкъдан да къайтмай, ус-

талыкъ, хыйлалыкъ этерге кюрешгенле тохтагъандыла. Этезовну бек уллу жангылычы ма ол шартны — ол эки къажау дунияны ангылашыныулу юлешиб, аланы арасында конфликтни жютюлюгюн кѣргюзте, ол конфликтни ёсююнде сезимлени уяныуларын, андан сора уа тюзлюк жанына тохтауларын, не анга жалан да энчи мюклерин сакълар ючюн сюелгенле кюрешни барыуунда аманлыкъгъа терен кириб кетиб, жангылыкъны ачыкъ не жашырын душманы болуб къалыуларын кѣргюзтюрге керек болгъанын эсен кетергенинде болгъанды. Романны андан ары къарыусузлугъу ма ол шартдан чыгъады.

Этезовну экинчи жангылычы, ол, болгъан ишлени сюзмегенлей, айырмагъанлай, алагъа багъа бичмегенлей кийириб къойгъанындады. Китабны биринчи бѣлююнде — колхоз къурулушну башланган кезиунде Нальчикден келиб, эллилени арасында ангылатыу иш бардыра, аланы колхозгъа бирикдире айланган ючеуленни кѣргюзтеди: Алчы улу Батыр, Элбатыр улу Домаш, Сергей Бойцов. Аланы ахыр кюнлерин Этезов былай суратлайды:

«20-чы июнда ингирни беш сагъатында,

«Къоргъашинли къаяны» юсюн жабыб тургъан къара булутла тегерекге жайылыб, биргелерине ууакъ шулпу жауунну келтирген кезиуде, Нальчикде окъуу городокдан культпоходха чыкыгъан курсантла да келдиле. Иванов Нанашны къатына жанлаб:

— Жолдаш председатель, бушуу митингни ач,— деди.

(Нанаш митингни ачыб, сёзню Иванов-ха береди).

— Бюгюн бизни парторганизациябызны бек бушуулу кюнюдю,— деди ол.— Бизни арабыздан жолдаш Алчыев Батыр, жолдаш Бойцов Сергей, жолдаш Мазаев Къара, аладан алгыаракъ Элбатыров Домаш ёлюб кетгендиле. Класс душманла, халкъны къанлы жаулары, ууалгъан кулачествону къалгъан-къулгъан жонгурчхалары кеслерини къанлы ишлерин этиб, къутулургъа умут этгендиле...»

Былайда сёз Мусукаев Ахматны, аны шоферу Караевну, Виноградовну эм Этезов Идрисни юсюнден баргъаны белгиледи. Ол иш 20-чы июнда болгъаны, ол кюн алайгъа курсантла келгенлери, жолда бакъсанчы къарт Мусукаевланы ал-

ларын тыйыб, бандитле мараб тургъанларын айтханына дери да белгили шартладыла. Этезов болгъан ишни романына алай тюзюнлей кийиргенине дау айтыргъа жарамайды,— автор не тюрлю шартны да хайырланыргъа эркинди. Аны табсызлыгъы — ол трагедия сюжет ызны ары дери ёсе келиуюнден чыкъмайды, андан ары ёсююне да бир тюрлю магъанасы болмай къалады. «Къозгъалгъан къыртишде» Половцев бла Яков Лукич кеслерини къара ишлерин, романны башында башлаб, ахырында этедиле. Конфликтни къылын къатыдан къаты тарта барыб, окъуучуну ёргеден ёрге, теренден теренге элте барыргъа алай керек эди.

Экинчи жанындан, логиканы кесини ёсюю аны излей эди. Қъара иш кесини ахыр амалына жетерге, акъ иш'а анга башха жол, башха онг къоймазча бийик даражагъа жетерге, ол ёсююню барыуунда уа жигитлени къылыкълары, психологиялары ачыкъланыргъа, сезимле ууалыргъа эм жангыдан къуралыргъа керек эдиле.

Дагъыда алайда Ивановну сёзю, романда терс жигитни бериуде, Этезовну бир чийин чыгъарады: «Халкъны къанлы

жаулары — ууалгъан кулачествону къалгъан-къулгъанлары» кимдиле? Сарбий, Махмут, Добай... Романда уа ала чексиз байлача суратланганларын кёрдюк. Ол логикалы чюйрелик Этезов жигитлерин ачыкъ белгилеялмагъанындан, аланы ал историяларын кёргюзтмегенден, романда суратлагъан заманы къаллай кезиу болгъанын терен эслемегенден чыкъгъанды.

Шолоховну «Къозгъалгъан къртишде» этген чыгъармачылыкъ жигитлигини баш магъанасы — ол кеси заманындагы жашау кертиликге келир замандан къарагъанча къараб, ол заманы бек магъаналы илишанларын туурагъа чыгъаргъанындады, жигитлерини жашаулу-лукълары уа ол илишанланы кеслерине сингдиргенлериндеди, ол илишанланы элтиучю кюч болгъанларындады. Аланы энчи мюлкге кёз къарамлары бир ниетли адамланы ол ниет ючюн кюрешге бирикдирген кюч болуб къалмай, энчи сагъышларын къурагъан кюч да болады.

«Къозгъалгъан къртишде» жангы къурулушха къажау сюелген къауумну жабыуу Яков Лукичди: тыш жаны колхозгъа бурулубду, ич жаны Половцевну

умутларын толтурургъа онг бериб турады. Ол жабыу къалынды, тутумлуду. Этезовну романына, Яков Лукични сыфатыча кирген Сарбий да алайды. Ол кёб илишанлары бла анга жууукълаша келеди.

Алай бирде аны жашыртыны асыры жукъа жабыу бла жабылыб къалады да, бир эси болгъан адам эслеб къараса, жабыуну ары жанында не болгъанын кёрмей амалы жокъду.

Этезовну ючюнчю жангылычы, эки душман къауумдан да, биз башда айтханча, заманны баш илишанларын элтирча ёкюллени айырыб алыб, аланы къылыкълары, кюрешлери, сагъышлары бла уллу жашауну, уллу кюрешни кёргюзтюр орнуна, романны башындан аягъына дери чапрагъы сайын бир жигит кийириб, бир жюкню асыры кёб адамгъа элтдиргенден, къайсы къалайгъа дери элтгенин ахырында кеси да айыралмай къалгъанды. Кертиси да, романны жюзден аз артыкъ чапрагъы барды, сагъынылгъан адамланы атлары экижюзден артыкъды! Суратлау чыгъармагъа кирген сыфат бир белгили борчну толтурмаса уа чыгъарманы кючюн кетереди, конфликтни ёсдюрюрге чырмау болады.

Алай бла «Тарда» деген романда Омар Этезовну «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинден бир атлам артха кетгенин кёребиз.

Бирле, бюгюн кеси сау болгъан болуб, эсге алалмазлыкъдан сора аны чыгъармаларында кемчиликлени айтыуну не магъанасы бар эди дерге боллукъдула. Алай, бек алгъа, сёз литератураны юсюнден баргъаны, Омар Этезов да сёзге литератураны сыйындан алыннганын унутмазгъа керекди. Литература уа ёсюуню жолундады. Биз суратлау искусствону законларын эм борчларын, аны бла бирге, окъуучуланы излемлерин эсден кетерирге эркин туюлбюз. Алгъада кемчиликлени эсге ала, аланы кетере, алай барлыкъбыз. Экинчи жанындан, Омар Этезовну чыгъармаларын жыяргъа, жарашдырыргъа, басмаларгъа керек боллукъду. Не десек да, ол малкъар литературагъа алай аз кыйын салмагъанды. «Тарда» деген роман малкъар литературада коллективизацияны къралыууну эм колхоз мюлкню айныууну юсюнден биринчи уллу чыгъармады. Омар Этезов бизни прозабызгъа тилни шатыклыгъын эм ариулугъун кийиргенди. Ёлгенни аманатын толтуруб, чыгъармаларын халкъыны къолуна бере

туруб'а, сакъ редактор, суйген кёзден
къараса, ол кемчиликлени кетерал-
лыкъды.

* * *

Малкъар поэзияны эм прозаны ёсююу
драматургияны бир жанында кёюуб бар-
магъанды. Туугъан коммунист партияны
сакъ къараууну хайырындан литература-
ны алчы жанрлары бла бирге театр ис-
кусство да аякълана башлайды. Совет
властны биринчи жылларында окъуна
драма кружокла, той-оюн коллективле
къураладыла.

«Энди помещикле бла буржуазия тай-
дырылыб, жер жерледе да халкъ аслам-
ла Совет властны тохташдыргъандан
сора,— деб жазылады ВКП(б)-ни X съез-
дини резолюциясында,— партияны борчу
ууакъ миллетлени халкъ асламларына,
ала иги кесек алгъа кетген ара Россейни
жетерча, болушлукъ бериргеди. Алагъа:
а) кеслеринде кеси халкъларыны мил-
лет-жашау тёрелерине туура келишген
халда совет къраллыкъны ёсдююрча эм
кючлендирирча; б) кеслерини ана тил-
леринде ишлерча кеси миллетини тилин,
къылыгъын эм жашау халын иги билген

адамладан къралгъан сюдню, администрацияны, мюлк органланы, кърал бийликни органларын ёсдюрюрча эм кючлендирирча; в) кеси жерлеринде — басманы, окъутууну, театр эм клуб ишни, къысхасы, ана тилде культура-жарыкъландырыу учрежденияланы ёсдюрюрча болушлукъ берирге керекди»¹

Андан ары жыллада халкъны сезими уяна, аны культурагъа итиниую ёсюб барады. Алай бир — эки жылгъа не беш — алты жылгъа окъуна драма чыгъармала жаратыб кююу тынч туюул эди. Ары дери болуб кёрмеген ишни къраргъа кьолларындан келирча кадрла ёсерге керек эдиле. Аны бла бирге, театр деген не болгъанын билмеген малкъарлыладан да къараучуну хазырларгъа керек эди.

Ол ишле барысы да битеулю окъууну кючу бла тамамлана барадыла: элдеде, тау жайлыкъллада, сабанлада кърангы таулула той-оюн кружокланы концертлерине кърарай, ол концертледе театрны бир узакъ илишанларын кёре, культурагъа жууукълаша башлайдыла.

---

¹ ҚПСС-ни съездлерини, конференцияларыны эм АК-ны Пленумларыны резолюциялары бла бегимлери. Москва, 1954, 1-чи бёлум, 559-чу бет.

«30-чу жыллада биринчи малкъар пьеса жазылады,— деб белгилейди искусство-веденияны кандидаты А. Т. Шортанов.— Ол пьесаны М. Этезов жазганды, атына да «Шыйых бла пионер» деб атаганды. Элде эфенди колхоз жбурулушха къяжау сюеледи, шыйыхма деб, юйден юйге кире, адамланы колхозгъа къяжау сюейди. Пионер контрреволюциячыларыны жашыртын фатарларына ычхыныб, аланы да, эфендини да къяра ишлерин ачыкъялайды. «Шыйых бла пионер» деген пьеса малкъарны кёб эллеринде салыннганды»¹.

А. Т. Шортанов андан сора да Б. Гуртуев бла С. Шахмурзаев бирге жазган «Тасбаш» деген пьесаны сагъынады. Ол водевиль колхоз ишден албугъартыб айланган, кюнюн, кечесин да керексиз тас этген жекбаш адамны кюлкюлю жапысын суратлай эди. «Аны педагогика техникумну студентлери салган эдиле. Ол комедия малкъар элдеде жетишимли кёргюзтюлгенди...»²

Уллу кёллениу, жашауну къяра халкъ

---

¹ А. Т. Шортанов. Къабарты-Малкъарны театр искусствосу. Нальчик, 1961, 34-чю бет.

² Ол да анда. 37-чи бет.

гъа ачылгъан огъурлу эшиги, биринчи малкъар пьесалада хар кюн сайын бола тургъан ишлени толкъунунда кѳргюзтюлгенди. Пьесалада асламысында керти болгъан, ол сагъатда жашаб тургъан адамла суратланнгандыла. Кулакла, шериятчыла, мытырла, жангы жашауну душманлары хиликгя этилгендиле.

Болса да ол оюнланы кѳргюзтген, ангылатхан жаш артистлеге алай тынч туююл эди. «Ол жылла элдеде класс кюрешни къатыланнган кезиую эдиле. Межгитде оюн кѳргюзтген алай тынч болмагъанды. Кулакла эм алагъа жакъ басханла, аны кирик, къарангы таулула оюн кѳргюзтюрге баргъанланы балчыкъ тугулланы, ташланы, чириген жумуртхаланы, помидорланы атыб къыстай эдиле. Бир бирде уа къалауур салыб ойнаргъа да тюше эди: сценаны элни активистлери эм милиция органлада ишлегенле сакълай эдиле»¹. Андан ары драматургиягъа жангы борчла салынадыла. «Не заманда да класс кюреш къатыланнган кезиуде драматургия ал сатыргъа чыгъады,— деб жазгъанды А. В. Луначарский,— нек дегенде, би-

---

¹ А. Т. Шортанов. Къабарты-Малкъарны театр искусствосу. Нальчик, 1961, 38-чи бет.

теу литература класс кюрешге кьуллукъ эте эсе, драматургия театрны юсю бла ол ишге жанрланы барысындан да кьолайлы кьатышады»

Ал кезиуде окъуна малкъар жазыучула драматургияны ол кьыйматын тюз ангылаб, адамланы жюреклерин эски адетлеге, жахил төрелеге кьажау сюер жанындан кюрешедиле. Экинчи жанындан, малкъар жазыучула уллу орус литературадан эм тыш кьраллы классикадан тохтамай юйренедиле. Малкъар театрда Вс. Ивановну «Бронепоезд 14—69» деген, Лопе де Веганы «Кьой шаудан» деген, Мольерни «Скапенни хыйлалары» деген пьесалары салынадыла.

Биринчи болуб, малкъар халкъны жашауундан уллу драма чыгъарманы Рамазан Геляев жазады. (Ол Нальчикде педтехникумну бошагъандан сора ГИТИС-ни режиссер бёлюмюне алыныб, «Къанлы къалынны» анда окъуб тургъан жылларында жазгъанды. Ол 1940 жылда ГИТИС-ни бошаб, республикагъа кьайтхан эди. Фахмулу режиссёр эм драма-

---

¹ А. В. Луначарский. Социалист реализм. «Совет драматургла кеслерини чыгъармачылыкъларыны юсюнден» деген китабдан алынады. Москва, «Искусство», 1967, 22-чи бет.

тург 1943 жылда Ата журт урушда жоюлгъанды). «Қъанлы къалын» биринчи профессионал малкъар пьесады,— деб жазады А. Шортанов.— Аны сюжети халкъ таурухладан алыннганды. Бай Аркъабекни айтылгъан ариу кызы Жансурат жалчы жаш Муратны сюеди. Малкёзлюкню, туб жыяргъа итиниулюкню ууундан Аркъабек кызын Қъаспот деген жартыакъыл байгъа берирге кюрешеди.

Сюймегенине да къарамай, Жансуратны байгъа береди. Аркъабекни ол кюй-сюзлюгюне ачуланыб, Муратны нёгерлери аны юйюне чабадыла эм Жансуратны таугъа алыб кетеди.

Сюйгенле узакъ таулада жашаб турадыла. Алай дертчи Аркъабек башкеследен жыйын къураб, Мурат бла Жансурат бугъуб тургъан кьошха чабады. Муратны тутуб, шериат сюдге береди эм анга ёлтюрюрге сюд этеди. Муратны тенги Ахмат, факъырача кийиниб келиб, тутмакны ычхындырады. Жансурат ёледи. Мурат зорлукъчулагъа: «Кёрюбюз, ким хорласа да!» — деб, таугъа чыгъыб кетеди...»¹

---

¹ А. Т. Шортанов. Қъабарты-Малкъарны театр искусствосу. Нальчик, 1961, 75-чи бет.

Кѳргенибизча, ол сюжет халкъ чыгъармачылыкъдан алыннганды. Ол жыллада, андан артхы онжыллыкъда да къабарты эм малкъар драматургла халкъ кесини чыгъармачылыгъында жарашдыргъан сюжет ызланы тузагъында тургъандыла. Ол жыллада Омар Этезов театрға кесини «Арт кюнле» деген пьесасын хазырайды. Автор анда кетиб баргъан дуняны адыргысын суратлагъанды. Пьеса театрда окъулуб, салыргъа деб алыннганлай къалгъанды. Къыйын жыллада ол тас болгъанды. Экинчи кере уа автор ол пьесасына къайтмагъанды.

1958 жылда малкъар театр жангыдан ишлеб башлаб, малкъар драматургия жангыдан туугъандан сора, Омар Этезов «Къанлы той» деген драмасын жазгъанды.

«Къанлы той» нени юсюнденди? Ол малкъар драматургияда къаллай жерни алады? Пьеса актѳрлагъа не береди? Къараучулагъа не жангы зат айтады? Жанрны къаллай амалла бла байыкъландырады? Социально ангылауну къаллай кезиуюн суратлайды эм аны къаллай логикагъа келтиреди? Жигитлени, къылыкъланы, конфликтлени къурауда не мадарланы хайырланады? Ана тилни

хайырланыуну къаллай юлгюсюн кѣргюз-теди? Ахырында театргъа къаллай ыз береди?

Не тюрлю чыгъарманы да къолгъа алыб, сюзерге башлагъанда, аны литературада жери, магъанасы ол соруулагъа къаллай даражада жууаб бергенине кѣре белгиленеди. Айхай да, автор да кесини чыгъармасын ол соруулагъа жууаб берир ючюн жазарыкъды, театр спектаклни ол соруулагъа жууаб берир ючюн саллыкъды. Алайсыз сѣз искусствону юсюнден барлыкъ туююлду. Авторну оюму, театрыны уа къыйыны — суу туююне кетерикди.

«Къанлы тойда» автор кѣргюзтген жашау былайды. Къайтукъ деб бир байны Маржан деб бир ариу кызы барды. Аны Мусса деб бир жалчы сюеди. Алай Къайтукъ бютюн да бай болургъа сюеди да, кызын Ахылау деб бир сангыраууракъ, къарт бийге берирге итинеди. Ахылаудан келечиле келиб, къалын да келтириб, келишим этедиле. Къайтукъну юйюнде той барады. Ахылау да мындады. Хар зат тамам болуб, къонакъла атланганлай Мусса тенглери бла Къайтукъну юйюне чабады. Алайда уруш болуб, Къайтукъ Муссаны, ызы бла кесини къатынын ълтюреди. Маржан кеси кесин ълтюреди...

Кёргенибизча, пьеса «Къанлы къалынны» эгиз къарындашыды. Алай аны жууукъ къарындашлары къабарты драматургияда да бардыла. К. Блаевну «Зари», П. Шекихачевну «Корогот», М. Тубаевну «Мажит бла Марьят» деген пьесалары¹ ол темагъа эм ол сюжетге жазылгъандыла. Артдаракъ ол сюжетге Исса Жантуев «Сын таш» деген пьесаны жазгъанды.

Артыкъ сейирлиги болмагъан сюжет анча драматургну кесине аллай бир нек тартханды? Насыбсыз суймекликни юсюнден жазаргъа малкъар эм къабарты драматургла аллай бир нек талашхандыла?

Ахмат Алтуев бла Далхат Маммеев малкъар драматургияны юсюнден уллу статьяларында² «Къанлы къалынны» да, «Къанлы тойну» да анализ эте, аланы ушашлыкъларын эм аны сылтауун кёргюзтмегендиле. Бир жанындан фольклор материалла, экинчи жанындан Островскийни таулу халкъланы жашауларындан алыныб жазылгъаннга ушагъан «Элиясы» таулу драматурглагъа хазыр

---

¹ А. Т. Шортанов. Къабарты-Малкъарны театр искусствосу. Нальчик, 1961, 34-чю, 54-чю бетле.

² «Шуёхлукъну» 13-чю китабына къара. Нальчик, 1961, 121-чи бет.

азыкъ болгъандыла. Диалектика чюйре-
ликлени кюрешинде ёсюу эм къуралыу
драманы баш закону болгъанын билме-
ген заманда, билселе да, этиб жетишди-
рирге не сынаулары, не усталыкълары
болмагъан заманда ма ол хазыр азыкъ
алагъа таб тюше эди. Халкъ кесини чы-
гъармачылыгъында сюжет ызны да,
конфликт жютюлюкню да, композицияны
да, кульминацияны, развязканы да жа-
рашдыргъанды. Ол хазыр ашха къарау-
чуланы алларына салыр ючюн, драма-
тург жалан да шапала табыб, аланы
борчларын белгилесе тамам болуб къала
эди. Эслеб къарачыгъыз, сагъынылгъан
пъесаланы барында да чабыуул бир ке-
зиуде — тойну (кульминация точканы)
кезиуюнде болады. Не эртде, не кеч
угъай. Барында да къызны суймегенине
берирге кюрешедиле. Барында да бай-
лыкъ неден да бийикге салынады. Бары-
да не къызны, не жашны, не уа экисини
да ёлюмлери бла бошаладыла.

Чыгъарма жашаудан алыныб жазыл-
гъанын эсде тутуб, революция болурдан
жыйырма не жюз жыл алгъа бийче къыз
бла жарлы жашны суймеклиги къалай
боллугъуну юсюнден сагъыш этсек, ол
пъесала историялы кертиликни тюз кёр-

гюзтгенлерине дау айтырча тюйюлдю. Алай жашау келе келгени къадар об-
ществулу эслилик ёсе, адамла кеси къа-
дарларына оноу этерге керек болгъанла-
рын ангылай, анга кёре уа, кюйсюзлюкге
къажау сюеле башлайдыла. Болса да ол
кюреш алыкъа бир тюрлю муратха къул-
лукъ эталмайды. Адамла тузакъдан къу-
тулур ючюн кюрешгенликге, андан чы-
гъыуну жолун билмейдиле. Битеу адетле
да, ата-ана, жууукъ-тенг да, кърал оноуу
да къажау тургъанда, анга бой салыргъа
унамагъан адам умутуна жеталмазлыгъы
белгилиди. «Къанлы къалында» Жансу-
рат бла Муратны, «Къанлы тойда» Мар-
жан бла Муссаны, «Сын ташда» Айкёз-
ню бла Элдарны жашаулары аны себеб-
ли къуралмайды. Ала жаныуарла тюйюл-
дюле, ёмюрден ахыргъа адамладан айы-
рылыб жашаяллыкъ тюйюлдюле. Адам-
гъа отжагъа жылыуу керекди, жууукъ,
тенг керекди. Къачыб къутулсала да, ала
кетиб тургъан айлагъа, таб жыллагъа
окъуна суйгенлени къыстагъан адетле,
не адамла къуруб кетерик тюйюлдюле.
Ма аны себебли историялы логика ала-
ны жоюлургъа келтиреди. Аланы жою-
луулары — ол дунияны адетлерине къа-
жау сюелгенлени жоюлууларыды, ол ду-

нияны кесини кючюн кёргюзтюуюдю, чекден чыкыгъанлагъа, кесини жорукъларына сыйынмагъанлагъа бет этмезлигин айттыууду.

Болса да историялы шартны кёргюзтюую амаллары кёб тюрлюдюле. Омар Этезов ол амалланы кыаллайын хайырланды? Бирсиле да жаза келген сюжетни алыб, анга кесинден не кыошду, анга кыаллай жангы магъана берди?

Былай кыарагъанда «Кыанлы тойда» айтырча жангы зат жокъду. Алай сыфатланы алыб, иги тинтиб кыарагъанда, Омар Этезов «Кыанлы кыалынны» жангыртыб кыоймагъанын эслейбиз. Бизни акылыбызгъа кёре, Омар Этезов, пьесагъа Махаметни сыфатын салыб, сюжетни социальо ауазын туб тамыры бла тюрлендиргенди.

Ол темагъа ары дери жазылгъан пьесаланы биринде да кыарангы дунияны кеси ичинде келишмеулюк жокъду. Бири айтыханнга бары да кыабылдыла. «Кыанлы тойда» Махамет, Кыайтукъну кыарындашындан туугъан, Кыайтукъну ишине, алай бла уа байланы-бийлени эндиге дери жюрюте келген адетлерине кыажау сюеледи.

Махамет. Атамы жангыз къарындашы!

Къайтукъ. Не керекди.

Махамет. Экибиз, аман-ахшы болсакъ да, Маржан мени эгечимди...

Къайтукъ. Да эгечинг эсе уа, аман адам кирмезча, арбазны сакъла. Жашланы къызланы жыйыб, хан къонакълагъа той этдир. Иш азмыды.

Махамет. Мен эгечиме тюбеб, аны жүрек ыразылыгъын сорургъа сюеме.

Къайтукъ. Ыразы болмаса уа?

Махамет. Берирге жарарыкъ туююлдю.

Къайтукъ. Сен кимсе? Эфендимисе огъесе хукмучумуса? Кет арбазымдан.

Махамет. Къычырмай сѣлеш. Билиб къал: Маржанны, сен сунганча, алай тынч алыб кетмезле.

Къайтукъ. Ким чырмау боллукъду манга? Къызымы кимге суйсем — анга береме. Элтиб суугъа атсам да кимни дауу барды!

Махамет. Маржанны! Мени! Сора халкъ ичинде жашагъанынгы унутма.

Энди къарыулу айтхан къарыусузгъа тѣре болуб къалгъан заманла кетгенин Махамет ангылайды. Кеси къауумуна

кѡажау да аны ол ангылауу сюейди. Ан-дан бир кѡауум жыл алгѡа кѡызны ыра-зылыгѡын сурау кишини акѡылына да келлик тѡйюл эди. (Островскийни «Элия-сын» сюзе, Добролюбов ол шартны бек чертиб айтады). Энди уа жууукѡ юлюш-ге байлана туруб, кѡызны ыразылыгѡы бек баш шарт болгѡаны чертиледи. Иш-ни ахырына жетгенде уа, Махамет жа-шау ангылаууна кертичилей кѡалады. Мусагѡа нѡгер болуб, ата кѡарындашыны арбазына чабады...

Пьесаны башында Маржанны жыры да, адамлада кесин кѡоруулау сезим кѡч-лене баргѡаны себебли туугѡанды:

Минарада бир кѡанат таууш,—
Бети тюрленнген кѡгюрчюн.
Атамы, анамы харам этерме
Ой, мени наным, сени ючюн.

Тюлкю чыкѡды аллымдан, кѡызла,
Аны тѡгю кѡызыл кѡанындан,
Мен сѡйгеними сайлаб алырем,
Битеу дунияны малындан...

Маржан, кесини тѡзлюгюне, атасыны уа герслигине ийнанмаса, алай жырла-рыкѡ тѡйюл эди. Жаш кѡызгѡа ийнаныу

къайдан чыкъды? Эркинликни юсюнден умутла халкъда ёсюб, кючлениб барадыла. Эркинлик деген'а — ол жалан да жалчыны байдан ычхынуу, не жер, суу, ырысхы эркинлигин алыу туююлдо. Адамны баш эркинлиги, кесилигине ие болуу аланы барысындан да кыйматлыды. Маржанда алыкъа ол сезимни къанаты къатыб, белгили бир логикалы оюмгъа жетмесе да, аны жылыуу, жели жетгенди.

Дагъыда бир кыйматлы шарт: ол сезимни келиую бла бирге, дин да кесини кючюн тас эте барады. Къайтукъ, кызы Мусса бла селешгенин эштиб, Ахия эфендиге, кызы Муссадан ёнгелерча, дууа жаздырады. Анасы Шахий дууаны келтириб: «Такъ, санга кёз тиймезге деб жазылгъанды», — дегенде, Маржан: «Сора кёзню аман кёзюне жолугъайым», — деб къояды.

Маржан, кесини насыбын, суймеклигин, умутларын къоруулаб, кюйсюз ата сына, аны бетинде уа кюйсюз адетлеге къажау сюелген кызыны сифатыды. Ол жолу къоркъуулу болгъанын, суйгени бла насыблы болмазын да ангылайды. Алай кёрюб болмагъан адамына барыуну, кесини башына кеси ие болмай къалыуну къоркъууу, ол къоркъуулукъну

жугъусун да къоймай кетереди. «Сени бла жерни этегине окъуна барайым. Къая дорбунлада, терен агъач тюблеринде жашарыкъ эсек да, бирге болайыкъ», — дейди ол Муссагъа. Алай айтхынчы Маржан кѣб сагъыш этгенди. Ол заманда, таулу къызгъа бетин ачыб, эркиши бла сѣлешу, не неках этилиб тургъанлай, башха биреу бла къачыб кетиу алай тынч туйюл эди. Маржан'а бир кере къачыб, сыйырылыб келгенден сора да умутундан артха турмайды. Экинчи кере да къачаргъа хазырланады. Къачыб, дагъыда къолгъа тюшюб, атасы суйген жашын ѳлтюргенде, ол кесин сагъыш этмей ѳлтюреди. Ол аны сагъышын ары дери этгенди. Мусса бла кетерге базынуу — ѳлюрге тюшсе артха турмазгъа базынуу болгъанын ол ангылагъанды. Ары дери: «Башымы суугъа атарыкъ болгъанма» не да «Ол иш болмаса, мен кесим кесими ѳлтюрлюкме» деген сѣзлери терен къайгъыдан чыкъгъанларын, ала къызны эки сайлаундан бирини — не Муссаны, не ѳлюмню оюмлары болгъанын, аны ючюнчю жолгъа чыкъмазлыгъындан айтылгъанларын ангылайбыз.

Айхай да, социально жаны бла алай терен алынган сыфат психология терен-

ликде, эволюция ёсюуде берилмегендиле. Маржанны жүрек кьайгыларын, сакгышларын эштмейбиз. Аны тили да кьарыусузду. Далхат Маммеев айтханча, «Ахылауну сёзюн, Маржанны сёзю деб кёргюзтсенг» киши дау этерик туююлду. Махаметни эм Шахийни образларын берюуде да Омар Этезовну аллай кемчиликери бардыла.

Жюрегини теренинде Шахий кызы жанлы болса да, тууратын эрине кьажак чыгьалмайды. Ол кюйсюз дуняда ёсюб, кюйсюз адетлеге бой сала, кеси аллына бир затха да оноу эталмай кьарт болгьан тиширыуду. Ол, сёзчю кьатын Фаризат Маржанны Мусса бла сюелгенин айтханда, эрине билдирме деб тилейди. Махамет анга кызыны сюймегенине бериб жояргьа жарамазлыгьын айтханда, анга да кеси ичинде ыразы болады. Маржанны кёз жашларына да эрийди. Болса да тюзлюк жанлы болургьа аны кючю жетмейди. Автор тюздю: Шахийни сезими, ич кьозгьалыуу алыкьа кюреш ачар чекге жетмегенди. Ол эки арада турады,— кесини дунясындан эрикгенди, алай анга кьажак сюелирге уа базынмайды. Аны себебли, Шахийни ёлюмю да конфликтни ёсююнден келиб чыгьады. Ол эски ду-

ниягъа хайырын берлик туююлдо. Аны себебли ол дуня аны ёлтюреди.

Пьесада бек иги сыфатланы бирине Къайсынны санаргъа керекди. Ол инжилиуню бла аякъ тюб болууну туугъаныды. Кёб жылланы ичинде кюйсюз Къайтукъгъа шапалыкъ эте, унугъа, аны итлери бла тенг жюрюй, кесилигин тас этиб, ауанадан башхалыгъы къалмагъанды. Былай айтсакъ, ол Къайтукъну кюйсюзлюгюнден кёб ичиб, энди жайыкъмай тургъаннга ушайды. Анга къуллукъ этген кёб жылларында, ол Къайтукъну сёзю эки болуб кёрмегенди. Аны себебли, Къайсынны философиясы — эзилген, чёкген адамны къадары андан башха тюрлю боллугъун кёрмеген адамны философиясыды. Артда Маржанны сатыу башланыб, төгерекде Къайтукъгъа къажау кючле сюелгенлерин кёргенде, ол кефинден жайыкъгъанча болады. Ары дери эслемеген затларын эслейди. Маржанны элтирге киеу нёгерле келе айланганда, Къайтукъ анга шкок бериб, арбазгъа къалауургъа сюегенде ол: «Мен сау болуб, бу арбазгъа не адам, не ит кирмез. Муссаны эслем'а башын тутдуруб атарма», — деб сёз береди. Алай Къайсын олсагъат окъуна жукълаб къалады. Болса да ма ол

ахыр сезимине дери тумчукъгъан адамны
жюрегинде уянмагъан уллу кюч барды.
Ол кюч бизни кёз туурабызда уяна тур-
гъанын кёребиз. Мусса Маржанны къа-
чырыргъа деб биринчи кере чабханда,
аланы ишлери къуралмай, Къайтукъ аны
ёлтюрюб къойгъан сунуб, айыбын башха-
гъа атаргъа умут этгенде, Ахия бла бы-
лай сёлешеди:

Къ а й т у к ъ. Бир къул ёледи деб, мен
беш сомну къалай чыгъарыб атайым.

А х и я. Санга къан төлерге тюшсе уа?

Къ а й т у к ъ. Мен санга айтханма.
Башха адамгъа атаргъа керекди.

А х и я. Кимге?

Къ а й т у к ъ. Мени нёгерим Къайсын
эди, анга атарбыз. Сойсунла да, терисин
кийсинле. Андан таб адам табаллыкъ
туйюлбюз...

Ма ол келишимни Къайсын эштиб
къояды. Ол сёз аны, юсуне сууукъ суу
къуйгъанча, аяздырады. Ары дери Къай-
тукъну тюзге санаб турса да, энди ол са-
гъыш этеди. Муссаны къайтукъ ургъанын
кеси кёзю бла кёргенди. Угъай, угъай,
Къайсын анга тёзерик туйюлдю, ол ай-
ыбны кесине аллыкъ туйюлдю. Андан
ары Омар Этезов Къайсынны адамлыкъ

илишанлары къалай къайтыб башлагъанларын кёргюзталмаса да, аны азабдан бла жайыгъыудан толу сёзлеринде биз аны сезиминде уяныу жилтинни кёребиз. Ол, жыр айтхан сылтау бла, кёб кьонакъланы аллында Къайтукъну бетсизлигин бетине айтады:

Юйюмю аллында акъ тауукъ, дейди,
Айлана келиб, къуш алсын,
Мени жаууму суйгени болуб
Атагъа-анагъа ышансын...

Атагъа-анагъа ышансанг, дейди,
Дуня малына сатарла.
Аны бла да кьоймайын, дейди,
Башынгы суугъа атарла...

Уллу къыйынлыкъны эм инжилиуню ичи бла ол кесини къауумуна къайтады. Энди ол Къайтукъну шапасы боллукъ туююлдю, кюйсюзлюк дунягъа къажан суюелгенлени арасында боллукъду.

Ахылауну сыфатына А. Алтуев бла Д. Маммеев бек тюз багъа бергендиле. «Автор Ахылауну сыфатын тюз алса да, аны ахырына жетдириб, адамланы ийнандырырча къураялмагъанды. Сагъыш этигиз: Ахылау кибик адам автор сал-

гъан борчланы толтураллыкъмыды? Ол замандагъы байланы халкъгъа эрши кѣргюзтюр ючюн авторну анга такъмагъан шарайыблары къалмайды. Алай Ахылау халкъны къанын ичген залим байгъа ушамайды. Ол кеси санларын кючден жюрютген тѣммекге, неда бахчада бодуркъугъа ушайды. Қызыны атасы малкѣз Қъайтукъ, ырысхыгъа не жут болса да, къызын аллай бийге бериб, башын бе-дишге къоярыкъ туйюлдю»¹.

Пьесада терс сыфатланы юсюнден айтсакъ, Омар Этезов алагъа бирси чыгъармаларында терс жигитлеринден энчи илишан, энчи кюч бералмагъанды. Қъайтукъ — «Тарда» романындагъы Сарбийни, Ахия эфенди да «Тарда» Зейтун эфендини эгиз къарындашлары болуб къалгъандыла. Қъайтукъну бла Ахияны аладан башхалыкълары, — ала башха кезиуде жашайдыла эм башха затха къуллукъ этедиле.

«Социалист искусство — болумланы, аланы алгъа барыулары, конфликтлери бла, болгъан ишлени оюмлаб, андан чыгъарыкъ затланы эс этиб кѣргюзтюрге

---

¹ А. Алтуев, Д. Маммеев. «Шуѣхлукъ» № 13, 132-чи бет.

итингени себебли, социалист реализмни халына суратлау формаланы бири да драма тенгли бир келишмейдиле»¹. Аны эсге алыб, малкъар драматургиягъа ол излем бла къарасакъ, алыкъа драматургия къуралмагъанды. Ол туугъанды. Шёндю къурала турады. Геляевну «Къанлы къалыны» да, Этезовну «Къанлы тою» да, И. Боташевну бла И. Маммеевну пьесалары да аны туа тургъан кезиуюне къуллукъ этедиле. Ол деген, малкъар драматургланы къыйыналарын жокъгъа чыгъарыу туююдю. «Тууары къыйын, ёсери тынч» деб, ала жанрны бек къыйын кезиуюне къуллукъ этедиле. Таб, кюлю да болмагъан отжагъада от тамызыб, малкъар драматургла Геляевдан И. Жантуевха дери уллу иш этгендиле. Алай социалист искусствогъа тийишли чынтды реалист чыгъармала, жашауну, къылыкъланы терен чюйреликлерин кёргюзтген, кюрешни отунда къуралгъан сифатла алыкъа жазылмагъандыла.

Аны себебли биз «Къанлы тойгъа» да,

---

¹ А. В. Луначарский. Социалист реализм. Цитата «Совет драматургла кеслерини чыгъармачылыкъларыны юсюнден» деген китабдан алынады. М., «Искусство», 1967, 23-чю бет.

Ленин юйретгенча, историялы кёзден кьарайбыз. Ол малкьар драматургиягъа жангы ыз кьошмагъанды, аны ёсюу не кьуралыу жолун башламагъанды. Искусствону баш борчун — адамланы юйретиуню эм кётюрюуню, алагъа жашауну сейирлик илишанларын ачыуну, адамны психологиясында кьаллай тамаша кезиуле болгъанын, жашау эм кьылыкъ чюйреликле баш мурат ючюн кюрешде кьалай ачыкъланганларын кёргюзтюу борчну тынгылы толтурмагъанды. Болса да ол жашауну кьыйын кезиуюнде адамланы кьадарларын, сезимлени уяна башлауларын суратлагъанды. Бююннюгю кьараучугъа алгъыннгы кьарангы дуняны бир суратын кёргюзтгенди. Тилибизни байлыгъын, ариулугъун, сейирлик ауазын кёргюзтген кюзюледен бири болгъанды. Пьесаны юсюнден айтыргъа ол да тамамды.

Омар Этезов малкьар литератураны тангында жангы дуняны ариулугъун, огьурлулугъун назму бла айта башлаб, артда ол дуняны ариулугъу эм огьурлулугъу ючюн баргъан кюрешни проза чыгьармаларында кёргюзтгенди. Совет

власть ючюн кюрешни юсюнден малкъар прозагъа бек иги чыгъарманы — «Къаяла унутмагъандыла» деген повестни, «Къыйын кюнле» деген хапарны бергенди. Халкъны андан ары кюрешин эм жашауун «Тарда» деген уллу полотносында суратлагъанды. Халкъыны тенгсизлик жашауун, азаблы кюнлерин «Къанлы той» деген драмасында кёргюзтгенди: Пушкинни, Лермонтовну, Шевченкону, Марко Вовчокну чыгъармаларын ана тилине кёчюргенди. Жашауунда кесин аямай, гитче халкъына жараргъа, анга кадрла ёсдюрюрге кёб къыйын салгъанды.

Омар Этезовну жашауу заманны къыйын ыфчыкларына — чюйреликле бийик даражагъа жетген кезиуге тюшгенди. Ол асламысына терслик бла тюзлюкню айырыргъа заман жетмеген кезиуде жашагъанды эм жазгъанды. Кюн сайын келекете тургъан жашауу болумланы барысындан да бийик болуб, кеси заманына толу багъа бичерге, хар затны айырыргъа, чюйреликлени бла ыфчыкланы туманында къалмазгъа уллу кишилик, андан кем болмагъан культура керек эди.

Ол, жазыучу деген — халкъны аллында баргъан башчы киби бир къуллукъ болгъанын, ол даражаны сакълар ючюн'а,

кесини билимин, культурасын жашаудан ангылауун тохтамай ёсдюрюб турургъа керек болгъанын хар заманда да ангылагъанды. Фахму шаудан жибик бир затды: къаралмай, багъылмай къалса, тегерегин ханс басыб, тумчукъдуруб къояды: багъылыб турса, тауушу узакъдан эштилиб, таза сууу жолоучуланы къандыргъанлай турады.

Ол кесини бек кыйматлы сёзюн, бек магъаналы поэтика оюмун «Нарт къаланы хапарлары» деген уллу эпикалы чыгъармасында айтханды. Ол поэма малкъар поэзиягъа фахмулу адам келгенин, ол уллу социально магъаналары болгъан деменгили чыгъармала жазаргъа боллугъун кёргюзтген эди. Жарсыугъа, «Нарт къаланы хапарлары» алыкъа басмаланмай турадыла. Аны хар тюрюлю жанындан тинтиб, поэтни анда суратлау энчилигин, хатын, оюм теренлигин ачыкъларгъа онг жокъду. Алай ол малкъар литератураны байыкъдырлыкъ, малкъар халкъны къадарын алай терен кёргюзтген чыгъарма, эртде кеч болса да, жарык кёрлюгю шексизди.